

ЎЗБЕК ХАЛҚ ИЖОДИ

КЎП ТОМЛИК

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1986

ШОҲДОРХОН

Айтувчи: Усмон Маматқул ўғли

Езиб олувчи: Мансур Афзалов

Нашрга тайёрловчи: Тиловқул Ашуров

Гўрўғли Чамбил туркманининг соҳиби бўлди. Бу халқ уни ўзига хон кўтариб олди. Гўрўғлининг хон бўлганини эшитиб, ҳар қишлоқнинг катталари ўзларини саркардаларга лойиқ кўриб, Гўрўғлининг қошида бекорчи ошхўр минг саркарда пайдо бўлди. Гўрўғлининг Ғироти билан ўзининг донғи ҳар тарафга машҳур бўлди.

Гўрўғли ўттиз беш ёшга борганда Кўйиқоф — Боғи Эрам подшосининг қизи Юнус пари унинг донғини эшитиб «Қарай-чи, қандай киши экан?» деб Чамбилистонга учиб келди. Гўрўғлининг қадди-қоматини кўриб, иштиёқига ишқивоз бўлиб тегди. «Кўйиқофдан бир пари келиб Гўрўғлига текканмиш» деб эшитиб, Исфиҳондан Мисқол пари, қирқ ёшга кирган Гўрўғлига келиб тегди. Гўрўғли қирқ беш ёшга борганда Кўҳистондан Гулнор пари келиб тегди. Гўрўғли паридан уч хотин олди. Ёши элликка етди, бола кўрмади.

Одамзоддан тўққиз хотин олди, бола кўрмади. Ёши олтмишга борганда Қаркистонда Холдор деган қизилбош ўғлини олиб қочиб келди.

Ҳасанхонни бош ўғлим деди. Ҳар бир мамлакатларга, барча кўча-кўйда кўзига ботир кўринса, олиб қочиб келиб, йигит қилиб олишни одат қилди. Қирқ йигит бўлди. Буларни тарбия қилиб, катта қилди. Буларга от-анжом, совут, яроқ-жабдуқ, найза-қилич тайёрлаб бериб, боқиб олган қирқ йигити овини овлаб, дала ерларнинг даврини суриб ўтаверди. Йигитларнинг қирқаласи қачон Гўрўғли ўрдада бўлса, бир жойда бўза, шароб ичиб, айқиршиб ётар эди.

Қачон Гўрўгли овга чиқар бўлса, қирқ йигитни отлантириб бирга чиқарди. Гўрўглига четдан душман келмас эди. Ҳар куни бир минг саркарда хонни ўрдасига кўргани кўрикка эрта билан кирар эди. Иш қилувчилар хат ишлари бўлса ёзиб ўтирар эди.

Сўроқчи амалдорлар сўроқ столидан ўрин олиб ўтирар, бир минг саркарда хон билан ўтирган эди, Гўрўглининг дилига бир сўз келди. Қосагулдан бир коса шароб талаб қилди. Қосагул хон қўлига бир коса шароб келтириб берди. Хон ўгли Соқини чақирди. Соқи ўрнидан туриб, отасининг қошига борди. Гўрўгли қўлидаги косани Соқига берди. Соқи косани олиб пойгакка ўтди.

Қосани ичиб, бўшатиб, яна отасининг қўлига қўшқўллаб келтириб берди. Яна пойгакка бориб таъзим қилиб, деди:

— Э қиблагоҳим, мен каминани нима хизматга лойиқ топиб назарга олдингиз? Буюринг, танимда жоним бор, бажонидил хизматингизни қиламан.

Гўрўгли айтди:

— Э фарзанд, тела¹ хонада беш юз арғумоқ отлар ётипти. Бир йилдан буён кўк еган эмас. Шу отлар абгор бўлди. Ёз ҳавоси тоғлар салқиндир. Тўрт-беш сайисни ўзингга ҳамроҳ қилиб, шу отларни ҳайдаб, беш-ўн кун бир кўҳлатиб келсанг. Соқи бу хизматга ўзини мутасадди қилди. Етти сайисни ўзига ҳамроҳ қилиб, беш юз отни ҳайдаб Чамбилнинг чўлига чиқди. Урта бел адирдаи ҳам ўтди. Ҳовдакни кўлига етди. Ул сайислар билан отларни Ҳовдакка ташлаб, адир-қияларни ўзи айлашиб ўтлов ер қидирди.

Яна қайтиб сайислар олдига келди:

— Эй сайислар, адир, қия, чўли кўл, тоғларни кездим. Ҳовдак кўлидек ўтлов жойни топмадим. Ҳовдак кўлда қамишзор, яна емакка ўт сероб, ичмакка булоқ сероб, кўланкали дарахт сероб, ҳавоси яхши экан. Отлар беозор боқилади,— деб йилқичиларга шу ерни тайин қилди. Тепанинг устига чиқиб ётар қўшларини, қозон-идишларини тайёрлаб йилқичилар овқат ҳаракатини қилди. Шу турганича олти ой туриб қолди. Олти ойдан кейин Соқи йилқичиларга буюрди:

— Йилқиларни ҳайдаб чиқинглар, кўрайлик-чи, не даражага етдикан?

Йилқичилар отларни тўплаб, тепанинг тагига олиб келди. Соқи отларни кўриб хушвақт бўлди.

¹ Ерни ўйиб ишланган отхона.

— Отлар яхши тўлипти, кўнгилдагидек бўлипти. Хон кўрса кўргудек, қилган ишимиз хонга манзур бўлгудек, ҳар қайсимизга яхши инъом қилгудек бўлипти. Отларни ҳайдаб борайлик, отамга кўрсатиб инъомини олайлик,— деб Гиротни ушлади, эгарлаб устига минди. Соқи отда тепанинг устига чиқиб атрофдан йўл қаради:

— Эй йилқичилар, куз ҳавоси бўлса ҳам кун иссиқ экан. Тўсин¹ отлар яйловда ўсаллаб қолмасин. Қайси йўл сердарахт, салқин бўлса, шу йўл билан ҳайдаб кетайлик,— деб атрофга қараб туриб эди. Асқар тоғ устидан чанг кўринди. Соқи йилқичиларга:

— Эй йилқичилар, Асқар тоғ устида лашкар кўринди. Бу тепаларда лашкар йўқ эди. Эҳтимол душман бўлса. Сизлар отларни жилға кўча билан адир қиясидан ҳайдаб, тезлик билан сайисхонага етказинглар, бу отлар ёв қўлига тушиб қолмасин. Мен сизлар билан бирга кетсам, отамга дашти Чамбилда лашкар кўрдим десам, бир кишини юбориб хабар олдирса, киши чиқиб хабар олгунча, бу лашкар бошқа тарафга ўтиб кетган бўлса, «йўқ экан» деб отамга бориб айтса, менинг сўзим ёлгон чиқмасин. Мен сизлардан ажраб, шу лашкарнинг йўлига борайин, ким эканин кўрайин, қаердан келиб, қаерга боришини билиб, отамга айтайин,— деб йилқичиларни жўнатди.

Булар жилға кўча билан отларни ҳайдаб, Чамбилга қараб кетди. Соқи Гиротнинг устига минганича амалдорларнинг йўлига чиқиб борди. Кўрдик, бир ажиб ғайри халқлар. Буларнинг минган отларининг катталигини кўриб Соқи ҳайрон бўлди. Ҳар қайсиларининг бошларида дубулға, кийганлари пўлат совут, ҳар қайсисининг белида тилладан чам боғланган. Белларида камар, қилич ҳам ханжар, атрофларига ҳам ҳамойил қилган. Найзайи жонситонни елкасига солган. Булар ўнгу сўл сўзлаб келяпти. Буларнинг ҳайбат-саловати, яна қаддиқоматини кўриб Соқи ҳайрон қолди. Бу мамлакатда Гўрўғлидай басавлат киши йўқ эди. Буларнинг энг пашмина пўшиям² Гўрўғлидан басавлат кўринди. Соқи буларга қараб бир сўз деди.

Бу дунёда кўпдир инсоннинг сони,
Бу дунёнинг ҳеч жонга йўқ поёни,

¹ Боқувлик.

² Юнглик кийим кийгани демоқчи.

От ўйнатиб қайси ердан келасан,
Асизодам, айтгин, кимнинг душмани?

Остингда ариллаб ўйнайди отинг,
Бошда тожу эгнингда пўлат совутинг,
Мен сўрайман аслинг қайдан келасан,
Йўл юрмоқдан надир сенинг мақсадинг?

Ол-ол бўлсин, ол бўлсин,
Олган ўлжанг ҳар мақсадда мўл бўлсин,
Отга миниб ғазабланиб келасан
Қайси юртнинг қасдига, йўл бўлсин?

Белингда камардир, қиличу ханжар,
Ҳам найза қўлингда, тутганинг сипар,
Сени кўриб дилим бўлди гумондор,
Сиринг айтгин, йўл бўлсин душманлар?

Энди у тарафдан эшитинг:

Ошиб отим олти довон Олойдан,
Забон топай гўё тили танглайдан,
Сени кўрдим бугун бизга йўл бўлди,
Биз келамиз Шоҳдор эли — Саройдан.

Ботир киши ёвдан қайтмас ўлгунча,
Саройнинг улуғи Шоҳдоршоҳ подшо,
Бизни элчи қилиб Чамбил юборди,
Йўлдошим йўловчи Чамбилга бошла.

Бизга кўрсат Така-Ёвмит элини,
Тутиб боғласак Гўрўғлининг қўлини,
Бошин кесиб, талаб Чамбил элини,
Опкетармиз бол Аваздай улини!

Соқижон оҳ тортиб, кўзин ёшлади,
Таваккални ҳақ ўзига ташлади,
Отамни сақлагай қодир худо деб,
Элчиларни Чамбил қараб бошлади.

Чангу туман қилди Чамбил дашига,
Ёқаси ҳўл кўздан оққан ёшига,
Ақли етмас тез душманлар ишига,
Пешин вақти йўлбошчи бўп буларга,
Намозгарда етди дала-дашига.

Булар бориб тўхтади. Дарвоза очиқ эди. Лашкар қорасини кўриб, (дарбозабон) дарвозани тортиб қўйди. (Улар) дарвоза қошида туриб қолди. Чамбилнинг чор атрофи адир эди. Қала — қўрғон девори адир устига урилган эди. Чамбилнинг Чорси бозоридан ўттиз икки тарафга йўл чиқарган эди. Ўттиз икки йўлнинг бошига дарвоза қурилган эди. Ул элчилар чор атрофдаги дарвозаларни кўрди. Шаҳарнинг ўзи чуқурлик ичида эди. Бир дўппидай қишлоқ кўринди. Ул элчилар дарвоза, қалаларни, шаҳарнинг авҳолатини кўриб, масхара қилиб кулар эди. «Ўзи бир оз қишлоқ экан, шаҳар тартибда қала — қўрғон қилиб қўйипти» деб эрмаклар эди.

Бунда Соқига қараб элчилар айтди:

— Эй йўловчи, бу нима қишлоқ? Соқи айтди:

— Сарой элдан, етти ойчалик йўлдан орзу қилиб келган Чамбилларинг шудир. Элчилар айтди:

— Эй йўловчи, одаммисан, озитқимисан? Бизни оздирмагин, биз йўл азобини кўп тортиб келганмиз. Бизга бошқа қишлоқни Чамбил деб кўрсатайсан. Бизни Чамбилнинг ўзига бошлагин. Саройда етти ҳоким, Шоҳдор бошлиқ ҳаммалари бир ерга жам бўлиб Чамбилни тавсиф қилишган. Гўрўғлининг қошида тўқсон тўққиз туғдор, саксон саккиз сардор, етмиш икки жиғадор, ўттиз икки дарвоза қози, ҳоким, ўттиз икки муҳрдор сўроқ қилиб туради, деган. Шунча амалдорлар сўраган Чамбили шуми? Кўп бўлса уч юз уйли бўлмаса, икки юз уйли экан. Қайдан, қирғиздан қошиб чиққан янги чекни бизга Чамбил деб кўрсатасан. Бизни овора қилмай Гўрўғли сўраган Чамбилнинг ўзига бошла,— деди. Бунда Соқи айтди:

— Гўрўғлининг сўраган Чамбили шудир. Бошқа Чамбил бўлса мен билмайман,— деди.

Элчилар айтди:— Шу Чамбилга кирсак Гўрўғлининг ўзини кўрсатиб қўясанми?— деди. Соқи:— Кўрсатиб қўяман,— деди. Яна Соқи сўради:

— Азбаройи ёвмисан, ё элчи?

У вақтда элчилар айтди:

— Бизнинг подшомиз Шоҳдор етти ҳоким ичидан баҳодир паҳлавонлардан танлаб, Гўрўғлининг устига юборган. Гўрўғли умрбод юртдан олган бож — хирожини бизга берсин ҳам дамимизга кирсин, Авазхон ўғлини ҳам юборсин. Ул юртнинг ҳокими бўлиб турсин. Агар бу сўзга амал қилмаса қўлини боғлаб, юрагини доғлаб, Гўрўғлининг бошини кесиб, Аваз ўғлини тутиб,

юртини талаб келинлар,— деган. Бизнинг ёнимизда элчилик номамиз бордир,— деди.

Соқи бу сўздан огоҳланди. Дарвозабонга қараб айтди.

— Эй дарвозабон, булар ёв эмас, элчи экан. Буларга йўл бермоғинг яхшидир, дарвозани очгил!

Дарвозабон дарвозани равон очиб қўйди. Соқи йўл бошлаб, шаҳарга қараб юрди. Чамбилни ҳар бир кўчасидан кирган киши шаҳарни ўттиз икки марта айланмасдан ўрта бозорга етмас эди.

Намозгарда кирганича туни билан йўл бошлаб, тонг отди. Кун қулоч бўйи чиққанида Гўрўғлининг сиртқи ўрда дарвозасига етди. Уч пой остонадан ўтиб, Гўрўғлининг ҳузурига етар эди. Дарвоза очиқ эди. Жамики саркардалар хоннинг олдига кўрикка кирган эди. Бу лашкарни кўриб, дарвозабон дарвозани бекитди.

Соқи айтди:— Эй элчилар, хоннинг олдига беижозат кирмоққа йўл йўқдир. Қимки хонни олдига кирса ижозат олади. Хоннинг олдида бир миң саркарда, амалдорлари бордир. Туйқисдан кириб борманглар, амалдорлар, қилич-андозлар, найзадорлар сизларни орага олиб, жанг мағлуба бўлар, обрўларинг кетади. Менга элчилик номангни бергин, хонга олиб кириб кўрсатай. Сизлар шу ерда туринглар. Хон номаларингни ўқитиб элчиликларингни билса, улуғлар тартибида элчига озор йўқдир, сизга жой тайин қилар. Бунда ҳурматларинг жойида бўлади. Бу Соқининг сўзи элчиларга хуш келди. Элчилар айтди:

— Эй йўловчи, ўзинг оқил киши экансан. Бу номани олиб кириб хонга бергин. Гўрўғли бизнинг зўрлигимизни билсин, ўтирган бўлса турсин, танасига гапини ўйлаб чиқсин, бизнинг йўлимизни хушлаб чиқсин, Авазни тухфа қилиб, қўлидан ушлаб чиқсин. Шу номага амал қилса элчи дермиз, агар бу номага амал қилмаса, билмаса, билдиргусимиз,— деб Соқининг қўлига номани берди.

Соқи дарвозабонга:— Мен кирай, яна эшикни бекитиб қўй, булар кирмасин,— деди. Дарвозабон эшикни қиялаб Соқини ўтказиб юборди. Элчиларни киргизмай, тагин дарвозани бекитиб олди.

Соқи отасининг олдига кириб борди. Олти ойдан бери отасини кўрмаган эди. Гўрўғли дилида «Соқи олти ойдан бери келмади» деб турар эди. Соқи пойостонадан ўтиб, отасига кўзи тушди. Салом-жавобга нафаси чиқмай, ўпкаси тўлиб, отасига таъзим қилди. Гўрўғли кўр-

дики, Соқи йиғлаб турибди. Бунда Гўрўғли Соқига қараб бир сўз деди:

Сўз айтарман сўзим эшит юз алвон,
Мен ўлмасдан нега кўзинг ёшладинг,
Қоматингдан, ҳорма, қўзим Соқижон.
Олтой¹ бўлди, болам, қилдинг хизматим,
Ўйлаб турсам ичка сиғмас ҳасратим.
Мен ўлмасдан нега кўзинг ёшладинг,
Нимадан камитди сени давлатим?

Хон Гўрўғли дейди менинг ўзимни,
Фарзанд доғи саргайтди гул юзимни,
Мен ўлмасдан ёшламагин кўзингни,
Қандай душман хор айлади қўзимни?

Шунда Соқи бир сўз деди:

Йилқи боқиб қайтдим Ҳовдак кўлимдан,
Ўлим ваҳмин унутмасман дилимдан,
Келаримда кенг Чамбилнинг чўлидан,
Бир юз олтмиш душман чиқди йўлимдан.

Душманларни тўсиб чиқиб йўлидан,
Келар жойин, борар йўлин сўрадим.
Сўз айтарман гўё тили танглайдан,
Жумла жонлар пано тилар худойдан.

Бу душманлар жавоб берди сўзимга,
Элчи кепти Шоҳдор эли Саройдан.
Йилқи боқиб юрдим туркман устида,
Душман дучор бўлди адир пастида.

Бу душмани борар жойин сўрасам,
Келган экан Чамбилнинг қасдида.
У душманлар мени йўлбошчи қилди,
Олиб келдим Чамбил ичига бошлаб.

Менга дучор бўлди Чамбил даштида,
Қўлда қилич бош кесмакни қасида,
Олиб келдим бу душманларни бошлаб.
Санжаб² бўлди сиртқи ўрда қошида.

¹ Олти ой.

² Келиб қатор бўлиш.

Сўраб билдим душман экан зотини,
Мўминга солмасин душман отини,
Сиртқи ўрда дарвозасида қолди,
Олиб келдим элчи нома-хатини.

Ичка сиғмас айтар бўлсам ҳасратим,
Бу душманга йўлбошчи бўп фарзандинг,
Куч кетганда юз ўгирди давлатинг.

Бу сўзни Соқи отасига айтиб, хатни отасининг қўлига берди. Мирзалар хатни ўқиб, улуғларга билдирди. Гўрўғли саркардаларга назар солиб, бир сўз деди:

Юртга ҳоким бўлдим ўттиз ёшимда,
Доим ўйлаб, ғаму — савдо бошимда,
Бу дардимни кимга айтиб сўйлайин,
Бир минг жиғадор саркарда қошимда.

Ёшлигимда ҳақ олмади жонимни,
Машҳур қилди бу дунёда шаънимни,
Беғайратлар еди бшу нонимни,
Бу хизматни кимга лойиқ топаман,
Беорият беклар кийди тўнимни.

Ичка сиғмас ўйлаб турсам ҳасратим,
Бир кунча бўлмади кўрган давлатим,
Менда йўқдир ини-оға, эр, ўғил,
Қилар эди душманга ориятим.

Беўғил банда билмас ҳолини,
Ҳақ сақласин Гўрўғлининг элини,
Олдимда бор бир минг номдор, амалдор,
Бу турганлар билмас душман тилини.

Ийнимда бордир мени чем¹ садоғим,
Улгунча кетмайди кўксимда доғим,
Кел олдимга, Аваз ўғлим, чироғим,
Сен, душманга тутар ўткир яроғим.

Аваз, болам, мени жони дилимсан,
Дилим очар ҳам гўё булбулимсан,
Наслинг билсам боқиб олдим ёшликдан,
Мен ўлганда сен меросхўр улимсан,

¹ Қурол номи.

Даврин сурдинг Чамбил туркман элини,
Тур ўрнингдан, қоматингдан бол Аваз,
Сен биларсан бу душманнинг тилини.

Эр йигитлар, сулув қизлар йўлдошинг,
Мен тирикман, хор бўлмасин бу бошинг,
Бу хизматни ўзинг қилғил, жон болам,
Ота гапли кепти, қўзим, тилдошинг.

Бу хизматни бол Аваз ўзига лойиқ топиб, ўрnidан турди. Таъзим қилиб, отасининг олдидан чиқиб кетди. Ўзининг уйига кириб усти-бошини кийди. Симсори телпакни бошига кийиб, кокилини икки тарафга ташлаб, тилла қассани қўлига ушлаб, отаси турган ўрданинг дарвозасидан чиқиб, бундан ўрта дарвозадан ҳам чиқди, элчилар турган дарвозага етди. Дарвозанинг бир қанотини очиб, элчиларга қараб турди. Элчилар Авазни кўриб, қадди-қоматига, хусни-сифатига, қуралайдай кўзига, гулдай юзига қараб таҳсин-офарин дер эди.

«Шундай ҳам чиройли ўғил бўлар экан», деб Авазнинг жамолига ҳушлари кетди. Ярмининг оғзи ўлган ўликдай анқайиб, оғзи очилиб қараб қолди. Қолганлари бир нечаси кўкрагига уриб, Авазга хушомад қиларди. Аваз буларга қараб бир сўз деди:

Мусофирман доим оқар кўз ёшим,
Кеча-кундуз ғам бўлди йўлдошим,
Хуш кепсизлар, бу Чамбилни шаҳрига,
Кенг саройлик, ҳам элчилар тилдошим.

Юрагимда бордир алам яраси,
Уч ойчалик ота юртим ораси,
Асли мени отим билсанг бол Аваз —
Гуржистонда Хунхор шоҳнинг боласи.

Чамбилга келганман мен тўрт ёшимда,
Ғам савдоси доим ҳамроҳ бошимда,
Ешлигимда келган эдим Чамбилга,
Мирғазаблар доим менинг қошимда.

Ун бир йил тортдим жабри аламни,
Соғинаман отам билан энамни,
Кетай десам Хунхор йўлин билмайман,
Доғлаб ўтдим доим гулдай танамни.

Юринглар кўрсатай Чамбил йўлини,
Боғлаб берай Гўрўглининг қўлини,
Бошин кесиб талаб мулки Чамбилни,
Мени бирла оп кетинглар, оғалар,
Кўрсатиб қўйинглар, Хунхор йўлини.

Чидамайман кўрган жабру аламга,
Ўтлар ёқар мусофирлик танамга,
Сизлар билан бирга кетсам Саройга,
Шояд борсам отам билан энамга.

Бул элчилар Авазнинг сўзини эшитиб, шоду хуррам бўлди, қаҳ-қаҳ уриб кулди. Бизнинг ғамимиз: «Чамбилнинг пасти-баландини билмасак, қандай қилиб Чамбил йўлини топармиз», деб турувдик. Мана бизга Аваз йўл-бошчи бўлди. Бу бечора(га) мусофирлик алами ёмон ўтиб, ёшликда келиб, ота-энасини соғиниб, юртининг йўлини топиб кетолмай юрар экан. «Мана бизни ўзига ҳимоят қилди, биз билан бирга кетишга ваъда қилди. Бизнинг ишимиз осон бўлди. Авазнинг сабаби билан Чамбил қўлга кирар экан. То Чамбил бизга мусаххар¹ бўлмагунча Авазнинг айтадиган сўздан чиқмағаймиз», деб бир-бирларига аҳди-паймон қилишди. Аваз буларнинг сўзини билар эди. Бу элчининг сўзи тамоғ бўлгунча қулоқ солиб турди. (Кейин) «Юринглар, элчилар» деб дарвозанинг икки қанотини равон очиб олдига тушиб, ўрда ичига қараб йўл бошлади. То у сиртқи ўрданинг ярмига етгунча Авазни отга бостириб кетгудай бўлди. Аваз тўхтаб туриб, ҳассаси билан отнинг бошига урди. Аччиғланиб буларга бир сўз деди:

Алам ўтган нидо қилар зор йиғлаб,
Пиёда бўлинглар отни етаклаб,
Қандай одам отли кирар ўрдага,
Улуғ таълимни билмаган беодоб.

Куйган банда доим кўзини ёшлар,
Тапга келмай ўрдак олмайди қушлар,
Қандай одам отли кирар ўрдага,
Улуғ таълимни билмаган бебошлар.

Қарчиғайлар қанот қоқар уяда,
Аслинг душман, дўстдан бўлдим зиёда,

¹ Қўлга келтирмақ.

Қандай одам отли кирар ўрдага,
Отдан тушиб, бўнглар мендай пиёда.

Аслинг душман, қилгин дўстнинг ишини,
Кириб енглар хоннинг нони, ошини,
Бойлаб берай алдов билан сизларга,
Кесиб онглар, Гўрўглининг бошини.

Подшо золим ишонмайди дўстига,
Беодоблар учрар ўлим қастига,
Отли кириб бўлмас улуг устига,
Отдан тушиб, бўнглар мендай пиёда.

Авазнинг сўзини бари хушлади,
Таппа-таппа отларидан ташлади,
Дарвозага етканида Авазхон 20,5
Чапга солиб, жин кўчага бошлади.

Бораверди у элчилар ўйланиб,
Оти қолди ташқарида бойланиб,
Эртаманман пешингача йўл юрди,
Ўрда бозорига етди айланиб.

Ҳар кўчани қайта-қайта кўрсатди,
«Зўр шаҳар», деб Аваз қилди сифатди,

Ҳар кўчага беш мартадан айланиб,
Узоқ кунлар бориб жойига ботди.
«Хўп кўринглари бу шаҳарни элчи», деб
Кечасиман тиндирмасдан йўл тортди.

Етмай туриб узоқ тунлар тонг отди,
Найза бўйи офтоб чиқди ёзилиб,
Аҳмадбекни дарвозасига етди.
Амал йўқдур ўлимнинг иложига,

Ажал қўймас бул банданинг важига,
Юринглари, деб бол Аваз йўл бошлади,
Олиб кирди саркардалар ичига.

.. Урдани ярмига етувди, элчилар «ана Гўрўгли, ана Гўрўгли» деб, бир-бирларига кўрсатиб боради. Гўрўгли сиртқи ўрдада бир минг саркардасини — бир минг курсини куз ҳавоси кунчувоққа¹ қўйган эди. Қатор қилиб

¹ Октябр ўя жой.

мингта саркарда ўн қатор бўлиб ўтирган эди. Аҳмадбек — Гўрўглининг тоғаси — ёлғиз ўзи минг кишига қараб ўтирган эди. Элчиларга орқаси ўгириғлиқ эди. Бунда элчилар Аҳмадбекни Гўрўгли деб бир-бирларига кўрсатаётган экан. Аваз буларнинг тилини билар эди. Аваз бу элчиларга қараб бир сўз деди:

Юравергин кенг саройлик элчилар,
Гўрўғлига одам бўлмас баравар,
Кўрар бўлсанг юрт эгаси ичкари,
Бу ўтирган ҳаммасидир амалдор.

Ичкарида кўрсанг юртнинг эгаси,
Бериғи ўтирганни бошида жиғаси,
Кўрар бўлсанг хон Гўрўгли ичкари,
Ул жиғадор Гўрўглининг тоғаси.

Майдонда панд берар отнинг майиби,
Гўрўғлихон мамлакатнинг сойиби,
Бериғи ўтирган жиғадор Аҳмадбек,
Ҳам тоғаси, Гўрўглининг нойиби.

Элчилар туриб — бу Гўрўгли эмас. Тоғасининг ўтириши бу осойишда экан, Гўрўглининг ўзи қандай экан. Шоҳдорнинг олдида сўзлаган кишилар билмай сўзлаган экан. Гўрўглининг давлат сиёсати ҳам кам эмас экан. Тоғаси бундай экан, ўзи қандай экан? Утиб бориб, ичкариги ўрдага кирди. Гўрўгли ички ўрдада қирқ каравотни офтоб кунчувоққа қўйиб, тираб бир-бирига чириб қўйган эди. Ҳар каравотга заррин пархутларни яساتган эди. Ипак зилча гиламларни ташлатган эди. Гўрўгли қирқ йигитни ясаб, қирқ каравотга ётқизиб қўйган эди. Ҳар қайсилари чалқанча ётиб, телпақларни бетига кийиб ётар эди. Ҳар қайси ўз найза-қиличларини ўз каравотларига суяб қўйган эди. Қирқ йигитни тепасига қирқта маҳрам, соқи, косагуллар йигитларга шароб суниб мунтазир турар эди. Ул йигитлар кўзини очиб соқига назар солмас эди, қўлидаги косани ҳам олмас эди. Гўрўгли бу ишларни элчиларга сиёсат бобидан кўрсатмак учун озмойишга қўйган эди. Элчилар келиб буларни кўрди. Бир-бирларига қараб сўзлашди:

— Ана давлат, ана салтанат. Мана ҳукумат, ҳайфи Шоҳдорга қилган хизмат. Кимики Гўрўғлига қилса хизмат, умри шундай ҳузур роҳатда бўлар экан, — деб буни кўриб, орзу қилиб, бир-бирларига кўрсатар эди. Булар йигит эмас, Гўрўглининг ўғилларидир, булар

подшоваччалардир. Хизматчи бўлса, бундай умри азиз ўтмас эди,— деб бир-бирига сўзлашди. Бу сўзларни эшитиб, Авазнинг аччиғи келди.— Юрингизлар, улуг шаҳар Чамбили сулаймон даврини сурган Гўрўғли, бу ётганлар бек эмасдир, қулдир, ҳар қайсиси ҳар бир шаҳарнинг ўғли, Гўрўғлини кўрсанг одамнинг зўри, ёвга кирсанг жон олғичдай ҳар бири. Бу ётганлар жами боқма, ўлжаки қули, юравергин, юрт эгаси ичкари,— деб Аваз ичкарига бошлаб, ул ўрдадан ҳам ўтди. Гўрўғлининг дарвозасига етди, хон ўрдасига қадам қўйди.

Аваз дарвозадан кирди, элчилар киргани унамади. Аваз: юргил,— деди. Элчилар айтди:

— Эй Аваз, бизни тўйхоналик ишимиз йўқ, майхонага бошлагин, мардларнинг жойи майхонадир,— деди. Аваз бундай қараса, ўрда ичи зич. Ёш ўспиринларга тўлибди. Гўрўғли бу элчиларга кўрик учун то ўн бешдан йигирма ёш ўртасидаги болалардан йиғиб, беш юз етмиш боланинг ҳаммасига қизил банотдан форма кийдириб, қўлларига пичоқ ҳам ханжар бериб, жаллод суратида тайёрлаб қўйган экан. Беш юз етмиш бола қўлларига пичоқ — ханжарни ушлаб ҳайбат билан турибди.

Ўрданинг ичи тор эди. Бир-бирларининг елкаларига елкаларини сиғиштириб, голиб бўлиб турар эди. Аваз буни кўриб, отасининг қилган ишига офарин ўқиди. Аваз элчиларни бир кечаю кундуз айлантириб келганча Гўрўғли саранжомини олиб бўлган экан. Аваз элчиларга қараб бир сўз деди:

Хон Гўрўғли ўзи подшо тождор,
Ғазабига душман бўлмас баробар,
Гўрўғлихон кўрар бўлсанг ичкари —
Юравергин, кенг саройли элчилар.

Искандарда йўқ Гўрўғли давлати,
Кўрар бўлсанг азройилдай ҳайбати,
Танидингми бу турганни, элчилар,
Беш юз етмиш Гўрўғлининг жаллоди.

Ичкарига кириб кўргин хонингни..
Бу турганлар, билсанг, бари мирғазаб,
Бошинг кесиб булар тўқар қонингни.

Бошинг кесиб тандан қилар бегона,

Бир гап айтсанг қутулмоққа баҳона,
Бу турганлар бари жаллод танисанг,
Тўйхонамас, каллакесар майхона.

Элчилар туриб айтди:

— Бизни бу ерга алдаб олиб келган экан, Авазининг сеҳрига ишониб қўлга тушдик. Нима бўлса бошга солганини кўргаймиз, бошла,— деди.

Аваз йигитларига:

— Йўл беринг,— деб ишора қилди. У йигитларга четланиб йўл берди. Дарвозани чап қанотига қараб Аваз деволни қирғоқлаб, йўл бошлаб бораверди, айланиб дарвозанинг ўнг қанотига келди. Элчилар охири кириб бўлди, дарвозани тақ эткизиб бекитиб қўйди. Гўрўғли дарвозани тепасида мирзаю вазирлари билан ўтирган эди.

— «Жаллод»— деди Гўрўғли, (Ҳалиги болаларнинг ҳеч қайсиси ўрдани илгари кўрмаган эди, уларни кўчакўчалардан тутиб келиб, подшолик либос кийгизиб, устивошларини олиб, ҳаммаларига қизил банотдан бир ранг форма кийдирган эди. Гўрўғли: «Менинг оғзимга қараб турасизлар, нима буюрсам шуни қиласизлар»— деб айтган эди. У болалар нима қиларини билмай икки кўзлари Гўрўғлининг оғзида эди, нима буюрар экан,— деб элчиларга ҳам қарамас эди,— беш юз етмиш йигит бирдан «лаббай» деб шовқин берди. Ўрданинг ичи гулдираб кетди.

Элчилар кўрдик, дарвоза тепасида девга ўхшаб Гўрўғли дубулға бошида, ясовуллар қошида, айни саксон ёшида, ҳар кўзлари пиёладай бўлиб ўтирибди. Гўрўғлининг ҳайбатидан, жаллодларнинг саловатидан элчилар қўрқиб, уч юз олтмиш тўрт томиридаги иссиқ жони пешонасига келиб тўхтади. Хушлари кетиб, қулоқлари битиб қолди, Гўрўғли яна: «Жаллод, буларни сафга тургандай қатор қил! Сафга кирганини ушланглар. Қийиқлик қилганини муштланглар,— деб буюрди. У беш юз етмиш янгидан бўлган жаллодлар «яхши амалга келган эканмиз, бу ерга Гўрўғли нимага келтирдик экан деб ҳайрон эдик... Бу одам урдиргани олиб келган экан деб»,— элчиларнинг қўлидан ушлаб, бошига муштлаб, қатор қилиб чизиб турди. Тағин нима ишга буюрар экан,— деб кўзлари яна Гўрўғлида эди. Гўрўғли кўрдик, элчилар бўйниларини солиб, ерга қараб хомуш бўлиб турибди. Гўрўғли ёнидаги қози Мансурга қараб айтди:

— Эй қози Мансур, бу элчиларнинг ҳаммасини Соқи олиб кирганида буларнинг сўзини ёмон олиб, аччиғлашиб, буларнинг қонини тўккайман деб қасамёд қилган эдим. Мана булар ҳузуримга келди. Бегуноҳ одамга озор бермоқ ҳақиқатдан эмас. Яна ҳақиқатда элчига ўлим ҳам йўқдир. Яна бўйин солиб турибди. Буларга бир жазо буюрай десам, булардан ҳеч гуноҳ топмадим, қилган қасам — шартимга нима қилгайман,— деди. Қози Мансур айтди:

— Одам ўлдириб қон тўкмак шарт эмас. Қасам шартингизга бир миқдор қатра қон чиқса кифоя қилади,— деди.

Бунда Гўрўғли жаллодларга:— Буларнинг бурни, қулогидан бир қатрадан қон чиқариб қўйинглар,— деб буюрди. Ул болалар нодон эди, пичоқнинг ўнгу сўлини ҳам билмасди. Бурун ва қулоқни тағлаб кесиб ташлади. Гўрўғли: Иш ёмон бўлди деб, кийгизлар куйдириб босиб, қонини тўхтатиб чиқаринг,— деди. Уларнинг ярасини қотириш учун дарҳол кийгизларни куйдириб босди. Авазга ишорат қилди. Аваз эшикни очиб чиқди. Киришда бошқа эшикдан кирган эди, чиқарда бошқа эшикдан отнинг олдидан чиқди.

Элчилар Авазга қараб айтди:

— Эй, дуз¹, ҳароми, ўн бир йил Чамбилда юриб ҳийлагар бўлган экансан. Бир кечаю кундуз юрибмиз, отнинг олдида турибмиз,— деб Авазга таъна қилди. Аваз (уларни) отларга миндириб, ўзи ҳам отланди. Чамбилнинг ташқарисига олиб чиқди.— Эй Шоҳдорнинг элчиси, қаерга борсанг хуш боргин. Чамбилда нима кўрсанг шоҳингга айта бергин. Гўрўғлини кўрдинг, аҳволини билдинг. Гўрўғлида қирқ йигитдан бошқа лашкар йўқ. Шоҳдор подшоҳнинг лашқарини жам қилсин, тезлик билан келсин, Гўрўғлини ўлдириб, ғариб-мозор қилсин. Кимки Гўрўғлини ўлдирмаса ул подшо қирон эмас. Гўрўғли сойибтурушдир. Гўрўғлини ўлдириб, қиронлик номини олиб кетсин, Чамбилни ўз йўлига солиб кетсин. Менинг қилган йхшилигимни эсингдан чиқармай, шоҳингга айта боргин,— деди. Аваз буларни йўлга солиб жўнатди. Йўлда (элчилар) бир-бирларига ҳасрат қилиб, Аваздан шикоят қилиб борар эди. Авазнинг сўзига кирмаганда бундай бўлмас эдик, деб, ўн беш кун йўл босди. Элчиларнинг йўлидан лашкар кўринди. Элчилар тўхтаб қолди, «Бу лашкар ким экан, билиб кел, деб бир

¹ Уғри.

кишини юборди. Бордики, Шоҳдор подшо экан. Етти ҳокимнинг лашкарини тамом олиб, элчилар ҳаёллаб қолди, деб элчининг орқасидан Чамбилга келаётган экан. (Борган элчи) Шоҳдор подшони тўхтатиб қўйиб, орқасига қайтиб келиб элчиларга:— Шоҳдоршоҳ экан, бизнинг орқамиздан ёрдам — лашкар қилиб келаётган экан, юринглар,— деб элчиларни бошлаб, Шоҳдор олдига олиб борди. Кўрдик элчиларнинг аҳволи ўзгача, Шоҳдор айтди:

— Эй полвоилар, нима бўлди сизларга, бурун-қулоқларингиз кесик? Элчилар айтди:— Подшо бўлмай, биринг қолмай баринг ўл. Айтмадингми, Гўрўғлини биттанг ҳам урдасидан чиқасан деб. Мана, биз бордик. Гўрўғлини кўрдик, Аҳмадбек деган тоғаси бор экан. Сенга ўхшаган шоҳдай минг киши Аҳмадбекнинг ҳузурда қўл қовуштириб хизматида турибди. Бундан ичкарига кирдик. Гўрўғли қирқ йигитнинг кийган кийими, ўтирган каравотларини кўрдик, сендай шоҳ юртдан бир йилда олган хирожинг билан қилолмайсан. Мана, уни қўй, буни қўй, сенда одам ўлдирадиган жаллод нечтадан туради?

— Иккита, учта туради,— деди (Шоҳдоршоҳ). Элчилар айтди:— Биз кириб кўрдик, каллакесар жаллоддан беш юз етмиш киши ханжар, пичоқ қайраб, «кимнинг ажали етди» деб ҳайбат билан турибди. Буни кўриб, биз жонимиздан умид уздик. Гўрўғлининг ҳайбат-саловатини душман кўрса жонидан умид қилмас. Бурни, қулоғимизни шу жаллод кесиб олди, йўлга чиқариб бизни жўнатди. Чамбилни олмоқ у ёқда турсин, ўлмай келдик, бу ҳам сенинг давлатинг. Шоҳдор айтди:

— Бир киши энадан туғилса, бир чўлистонни шаҳар қилиб, обод қилиб, мулк эгаси бўлса, ул кишининг меҳнатини назарга олмай, лашкари ғолибимга ишониб, зўрлик билан тортиб оламан,— деб бунга қасд қилдим. «Шунча мулкка тўймай, яна шул Гўрўғлининг юртини оламан дедингми?»— деб, худо бизни разаб қилса қўлимиздан нима келади. Мана шунча баҳодирлар чивинга қувват қилолмай бурни, қулоғидан ажраб келибди. Йироқ-яқин подшолар: «Гўрўғлининг устига элчилар юборган экан, Гўрўғли у полвоиларни тутиб бурни, қулоғини кесиб «бор, додингни подшойингга айт!»— деб жўнатибди»,— деган сўзлар ўзга подшоларга эшитилса, бизларга айб қўяр. «Гўрўғлининг лашкари йўқ»,— деб унинг ҳам юртини олмоққа қасд қилиб юборгандир. Ажаб қилибди Гўрўғли,— деб бизга таъна айтар. Бу

сўзлар бизга жуда ёмон ор-номус бўлди. Бу мулк олло-таолонинг мулкидир, кимга берса ўзи берар. Икки адир-нинг ўртасида Туркменистонни еб ётадим, деб қасд қилган феъл-атворимиз тангрига хуш келмади. Гўрўғ-лининг мулкани талаб олган билан менинг лашкаримга тагаффул бўлмас. Улмаи келибсизлар, бўпти. Бурни, қулоқларингизни кесиб жўнатгани ҳам, ўлдирмай тириқ юборгани ҳам менинг обрўйимдир. Шунчалик сизларни ўлдирмабди, Гўрўғли ҳам инсофли экан. Менинг давлатимда Туркман Чамбилни Гўрўғли еб ётсин,— деб инсофга келиб, орқасига қайтиб кетди. Ҳам йиғлаб, ҳам кулиб бир-бирларини «ўл пучуқ, ўл чиноқ» деб масхара-ралаб кулишиб борар эди. Булар йўлларида кетаверсин, эндиги сўзни Гўрўғлидан эшитинг:

— Эй лашкарларим, эй таржимондор мирзаларим, мулки шерик кенгашларим, катта-кичик умароларим, Шоҳдорнинг элчиси келганда бошимдан ақлим қочган экан. Мендан ул элчиларнинг бошини кесиб ўлдирмак лозим эди. Шоҳдор уларни менинг қўлимга топшириб қўйгани йўқ эди, мендан кўрмас эди. Буларни ўлдирмай ё яхши инъомлар бериб қайтармоқ хўб эди. Буларни ё ўлдирмадим, ё яхши сўз билан қайтармадим. Буларнинг бурни-қулоғини кесиб юбордим. Мен Шоҳдордай улуғ подшога баробар бўлмоқчи. Элчилар шу кайфиятда Шоҳдорнинг ҳузурига кириб борса, мендан иво қилмабди деб тамом лашкарни олиб устимга келса, менда асбоб, ёв-яроғ, лашкар бўлмаса, юртимни қатлам қилиб, мени ўлдирур, мулкимнинг турпоғини осмонга шопириб кетса ҳам эҳтимол. Қариган чоғимда юртимнинг зоми-натига сабаб бўлдим. Энди ўйларманки, шул элчилар Шоҳдорнинг олдига тирик бормасин, Шоҳдор буларни ҳам кўрмасин, Энди эй Аҳмадбек тоға, сизни сардори лашкар қилиб элчини орқасидан юборгайман. Қаерда етсангиз элчини ўлдириб қайтинг. Бундан бошқа амал йўқ. Шундай қилмасак Шоҳдор лашкарининг қўзғо-лишига сабаб бўлади. Олти минг ақобир йигитлардан аслаҳа, от-анжомларни, кияр салоҳ, яроқ-жабдуқларни тайёрла дегин. Бугундан қолдирмай, элчи орқасидан қувиб етинг, деб Аҳмадбекнинг қўлига байроқ, мукам-бил¹ ёзув ростлаб берди. Аҳмад Сардор эгар қошига байроқни тикиб, олти минг хил жам жой йигитларни ўзига ҳамроҳ қилиб, элчининг орқасидан излаб жўнади. Орқасидан Ҳасанхонни олти минг йигитга бош қилиб

¹ Пишиқ қилмоқ.

буни жўнатди. Унинг орқасидан Авазхонни олти минг йигитга сардор қилиб буни ҳам жўнатди. Уни орқасидан Чаққонбекни олти минг йигит билан буни ҳам жўнатди. Тўртовини йигирма тўрт минг йигитга сардор қилиб жўнатди. Булар орқасидан пеш-пеш из қувиб кетаверди. Буларни жўнатганида Гўрўғли ҳисоб қилиб кўрди. Орадан ўн кун ўтди. Булардан дарак бўлмади. Яна Гўрўғлига ғуссаи ғам ортди. Чамбилнинг ўттиз бир дарвозасини кўмдирди. Туркман далада бир дарвоза очиқ қолди. Хотин, келин, оқ соч, каниз ойим, чўрилари билан Гўрўғлининг хотинлари ўтирган ўрдасини Гўлбоғ дер эди. Қирқ олти хотинни жам қилди. Гўрўғли кириб хотинларнинг ўртасида ўтирди.

— Эй ойимлар, оқсоч кампир, доялар! Уйнамак, кулмакдан, яхши еб, яхши киймакдан, давлат даврини сурмакдан орамизда ҳеч армон қолмади. Қариб-қартайган чоғимда орамизга фарзанд ато қилмади. Ё ўрнимга қўяр бир меросхўр бўлмади. Қартайиб, кучим кетиб, давр вақтим ўтганда менга Сарой деган шаҳардан душман пайдо бўлди. Юртимни ўзига тобе қилмасқ учун бир юз олтимиш паҳлавонини юборган экан. Шоҳдор етти ҳокимни жамлаб, ҳар подшолардан бештадан-ўнтадан паҳлавонларни хиллаб, етти ҳоким Шоҳдор билан саккиз подшо менга душман бўлди.

Элчилар шундан келди. Бу элчиларнинг бурун, қулогини кесиб тирик жўнатдим. Бу қилган ишим ўзимга ҳам маъқул бўлмади. Элчилар шу аҳволда Шоҳдорнинг олдига борса, душман қўзғалиб тепамга келмасин, деб ўзимга хавф тушди. Элчининг тирик бормоғини ўзимга маъқул кўрмадим. Жўнатиб юбориб пушаймон қилдим. Ўғлонларим билан Аҳмад тоғамга: «Қаерда етсангиз элчини ўлдириб қайтинг!» деб йигирма тўрт минг лашкар қилиб бердим. Ун кун бўлди, булардан ҳеч дарак йўқ. Ўйларманки, элчини орқасидан Шоҳдор (нинг) ёрдамчи лашкари келган бўлса, менинг лашкаримга йўлда дучор бўлса, Шоҳдор ғолиби лашкардир, менинг лашкарларимга барҳам бергандир. Уларни ўлдириб, йўлдан нари кетмас. Душман то мени тутиб олмаса мақсадига етмас. Менинг қастимда юртимга босиб келар. Юртимни менинг касофатимга поймол қилар. Ўйларманки, қариган чоғимда юртимга касофатим тегиб ўлмайин. Мен энди ўйлайман:— Шу лашкар орқасидан борсам, лашкарим саломат бўлса, кўрсам. Агар лашкаримга барҳам берган бўлса, мени тутиб олса муродига етар. Шояд шундан нари кетар, шояд юртимга келмай кетса, юртим

саломат қолса. Қариганча юртимнинг даврини суриб келдим. Юртимга ўзимни садақа қилиб ўлсам, (армоним йўқ), юртим эсон қолсин. Сарой йўлининг ораси еттойлик эмиш. Агар лашкарим саломат турган бўлса, топсам, лашкарни бошлаб Саройгача элчини қувиб бораман. Энди, ойимлар, мендан даъво қилманглар, сизлар ҳам рози бўлинглар, мен ҳам сизлардан розиман. Саройни етти ойлик бориш йўли, етти ойлик келиш йўли, ўн ой орада тўхталсак, ўлмасак, икки йилда келиб юз кўришгаймиз. Улиб кетсак, дийдор кўриша олмасмиз. Сизлар ҳам доим бизнинг саломатлигимизни тилаб дуода бўлинглар, сизлар мўнглук¹ — муштипарсизлар деб, бола-чақалари билан розилашди. Соқижонга Мажнун-кўкни, сариқ саманни эгарлаб келтиргин, — деди.

Соқи икки отни тайёрлади. Гўрўғлининг хотинлари ичидан бирининг ўғли бор эди. Бу бола ички, ташқи (ҳовлида) хизмат қилиб турар эди. Унинг оти Бедиёр эди. Бедиёрга тўққиз йигитни қўшди. Дарвозани ичидан темир тамба солдириб, Гўрўғли билан Соқи отланиб ташқарига чиқиб турди, тўққиз йигит билан Бедиёр дарвозани маҳкамлади. Гўрўғли Бедиёрга қараб бир сўз деди:

Хуш қол, болам, Саройга қилдим сафар,
Ёмонликка қилма, ҳаргиз ихтиёр,
Дарвозага гофил қолмай маҳкам бўл,
Эналаринг ишондим, сенга Бедиёр.

Қулоқ солгин менинг деган сўзимга,
Худо паноҳ берсин сендай қўзимга,
Отам йўқ деб оёқ босма юзимга,
Душман келса, очиб берсанг қўрғонни,
Розимасман, сенга берган тузимга.

Отам йўқ деб ҳурматимдан кечмагин,
Душманларим зар кўрсатса учмагин,
Мендан бўлак Хўжахизир чақирса —
Ўзинг ўлмай, дарвозани очмагин.

Бир худони қулиман деб қувондим,
Жасадимга жон берганга суяндим,
Дарвозамга эҳтиёт бўл, жон ўғлим,
Аввал худо, қўзим, сенга топширдим.

¹ Қарам.

Мен қиларман болам сенга насиҳат,
Улмай келсам, кўрсам соғу саломат,
Жойим сенга, сен худога амонат,
Беғам бўлмай, бўлгин доим эҳтиёт,—

деб Гўрўғли жўнаб кетди. Соқи иккови от тезлаб ша-
ҳарнинг сиртқи дарвозасига борди. Уттиз бир дарвоза
кўмилган, очиқ дарвозадан чиқди. Бедиёрни акаси Ас-
қарбекка уч йигитни қўшди. Уларга ҳам милтиқ, тўп-
ларни тайёрлаб берди. Дарвозани ичидан бекитдирди,
Бедиёрга қараб бир сўз деди:

Уйла, болам, мени жони-дилимсан,
Булбул бўлсанг, қўнар тоза гулчмсан,
Рост ниятда ҳалол хизмат айласанг,
Улиб кетсам бир меросхўр улимсан.

Икки кўзим сафар йўлга шоширдим,
Қўллайдиган пирларимга бош урдим.
Мен келгунча эҳтиёт бўл, жон болам,
Сени ҳаққа, жойим сенга топширдим.

Ишонч йўқ айлаб тандаги жонга,
Дунё деган кўнгил берар шайтонга,
Белинг бойлаб маҳкам бўлгин, жон болам,
Эр боласи, йўл бермагин душманга.

Уйлаб турсам жоним амонат танда,
Банда ўтар ҳасрат доғи жаҳонда,
Душманимга очиб бериб эшикни,
Маҳшаргоҳда бўлма, қўзим, шарманда.

Саройни йўлига айладим ғазот,
Кимки ўлса ўшал қулга қиёмат,
Жоним сенга, сен худога амонат,
Айтганим шул, бўл ўзингга эҳтиёт.

Хон Гўрўғли-ҳаққа солди ишини,
Саҳрога йўллади отнинг бошини,
Қистаб чопса бедов отларни чўлда,
Чангитарди биёбоннинг дашини.

Отни тезлар, узангига дап бериб,
Отлар борар сувлиғини кемириб,
Селпиб-селпиб соврига қамчи уриб,

Қора ерни бағирлайди жонивор,
Тулкидай бўп қулоғини чимириб.

Тортиб чопса шердай оғзин очади,
Сувлиқ чайнаб нордай кўпик сочади,
Шунқор қувган қуёндай бўп ирғишлаб,
Каптар қувган қарчигайдай учади.

Суриб борар от сувлиғини тишлаб,
Чўзилади қора ерни қулочлаб,
Қўя берса биёбонга бу отни, 20,5
Кийиксифат борар чопиб ирғишлаб.

Узангини босиб қамчи тортади,
Тирсагидан қора қумга ботади,
Ором олмай, йўлга кетса бу жонвор,
Овчи қувган бўридай бўп йўртади.

Тоғда битган тўқайларда тўранғи,
Эғнида қолгани совут фаранги,
Тинмай чўлга от қўяди Гўрўғли
Соқи билан, кеча-кундуз қоронғи.

Тизгин қоқиб бедов отни терлатди,
Сув кўрмаган сувсиз чўлни тўзғитди,
Ўн кечаю ўн кундуз чопди оромсиз,
Хон Гўрўғли тинмай «чу» деб йўл тортди.

Чангни туман қилди чўлни дашига,
Булутдай бўлди тупроқлар бошига,
Ўн кечаю ўн кундуз йўл босиб,
Саҳар етди Аҳмадбекни қошига.

Аҳмадбекни қошига етиб хон отдан тушди. Аҳмадбекнинг чодирига кириб, ўтириб, ором олди, тунади, тонг отди. Бунда жами лашкарлар хонни келганидан хабар топди. Гўрўғлихон тахтига чиқиб ўтира берди. Ҳар қайсилари ўз улуғларини олдиларига солиб пеш-пеш, тўп-тўп бўлиб келиб, навбат-навбат билан хонни кўриб, хон ҳақиға дуо қилиб, кўрикдан ўтиб, қайтиб, ўз қўшхоналарига бориб, қарор топди. Бунда хон бориб тушганда тоғаси Аҳмадбекнинг аччиғи келиб қолди. Аҳмадбек ҳукмрончиликка ишқибозроқ эди. Нега деганда бу лашкарнинг ихтиёри Аҳмадбекда эди. Элчига етолмай, чўлга тушиб ёйилиб ётган эди. Хоннинг лашкарлари келиб-

кетгандан кейин Аҳмадбек Гўрўғлининг қошига келиб қўл қовуштириб турди. У Гўрўғлини ёшлигида боққан эди, (Гўрўғли) ҳам отам, ҳам тоғам дер эди. Қандай қилса қилар эди, унинг сўзини қайтармас эди. Кўрдик, тоғаси қўл қовуштириб турибди, Гўрўғлига ҳеч бундай такаллум қилмас эди, ул тоғасининг туриши бад кўринди.

— Ҳа тоға,— деди.

Аҳмадбек айтди:

— Э султон, нақлда: «Ёшни ишга буюрма, орқасидан ўзинг югурма» деган бир сўз бор. Сизга мен бир ёш бола бўлдимми? Бу ишга мени бош қилиб юбориб, бир ишни удда қилолмас деб, шу мақсадни ўйлаб келдингиз,— деди.

Гўрўғли айтди:

— Сизларни бу ишга жўнатганимда ўзимни келишга ихтиёрим йўқ эди. Ун кун қарадим, сизлардан дарақ бўлмади. Ўйладимки, булар кечикиб қолди. Шоҳдор элчиларининг орқасидан ёрдам лашкар келса, бир-бирига рўбарў бўлиб қолса, бу Шоҳдор улуғ подшодир, яна ғолиби лашкардир, сизларга ғолиблик қилиб, бир каср берганми, деб кўнглим ишонолмади. Урушнинг кўрини билмак қийиндир. Сизни, битта-иккита ёв кўрмаган ҳамдоз¹ болаларимни ақли тўхтамаган ёш гурмуш² деб кўнглим ишонмасдан орқаларингдан келдим.

Аҳмадбек айтди:

— Сизни Чамбилда қолди, деб хотиримиз жам эди. Мана сиз ҳам келиб қолибсиз. Чамбилдан бир ёмон бош кўтариб чиқиб, юртга бир шўриш солса, орага ким тушар, деди.

Хон айтди:

— Эй тоға, Чамбилнинг ўттиз бир дарвозасини тупроқлаб кўмдирдим. Шундай бўлса ҳам ҳар кўмилган дарвозада йигирма-ўттиздан тунқатор бордир. Хотин, бола-чақа, заифларни Гулбоққа жамладим, келин-қизлар билан қирқ олти хотин Оға Юнус билан Гулбоғ ичидадир. Гулбоғ дарвозасининг ичкарасида тўп, жазойил милтиқларни жамладим, дарвозани бекитдирдим. Тўққиз тирандозни Бедиёрга қўшиб, хотинлар ўтирган ҳовлини унга топширдим. Сирғи дарвозанинг бири очиқ эди. Ул очиқ дала дарвозасини ичидан бекитдим. Ўзим таш-

¹ Пишмаган.

² Иш кўрмаган, хом.

қарига чиқиб туриб, ўн уч мерган тирандозларни Бедийёрнинг акаси Аскарбекка тайинладим,— деди.

Аҳмадбек айтди:

— Нақлда бир сўз бор: «Тол маданг бўлмас, бегона даданг бўлмас, ўзингдан бўлмаса ўғил бўлмас, сотиб олмасанг қул бўлмас. Қизилбошнинг боласини олиб келиб «ўғлим» деб боқиб катта қилдинг. Қилични зарбидан кўрққанидан «ота» деб кун кечириб юргандир, қачон душман қўлидан иш келар, душман душманлигини қилар. «Илоннинг думини кессанг вақтини топса тили билан заҳар солар!» Қизилбошнинг боласи сенга ҳеч дил бермас. Уларнинг бўйини буқадай тўлдириб, хўб вақтини билиб, хотинларга уюр қўйиб келибсиз,— деди.

Бу сўз Гўрўғлининг жонидан ўтиб кетди. Азбаройи ёшликдан тарбия қилиб боққан ҳам тоғаси бўлгани учун бир нарса деёлмай нафасини ичига олди.

Гўрўғли ёнига бурилиб олиб, бир кишига бир сўз сўзлаб турди. Аҳмадбек яна Гўрўғлининг рўпарасига ўтди.

— Эй Султон, менга рухсат беринг, мен кетсам,— деди.

Гўрўғли қаҳрланиб, тоғасига қараб сўзлади:

— Эй тоға, билармисиз, гўр ичидан чиқиб эшигингизга келдим, етти ёшга бордим. Дунё ҳирслик қилиб, мен ёш бола билан ёш Оқбилак хотинингизни ташлаб Чин шаҳрига савдога кетдингиз. Миср подшоси Райҳон араб хотинингизга ошиқ экан. Ўзингиз берган бўз байтални етаклаб кўчада туриб эдим, от ўйнатиб Райҳон араб ўтаверди. Мен:— Эй аспи жаллоб, отингни менга сотгил, тоғамнинг хазинасида олтини кўпдир, қанча десанг олиб чиқиб берай,— дедим. У ноинсоф:

— Мен отимни пулга сотмайман, мен сенга отимни бериб, пиёда юрмайман. Шу байталнингга отимни бир чоптириб берайин, бундан бола бўлса от бўлар, сенга ҳам бўлар, менга ҳам бўлар,— деди. Унинг сўзига мен қувондим. У Райҳон айтди:

— Байталнингга шарт билан қўйиб бераман,— деди.

— Нима шарт?— деб сўрадим.

Райҳон айтди:— Янгангнинг қўлидан бир коса сув ичсам, ўз қўлидан узатса, шунда отимнинг кучига рози бўламан,— деди.

— Ҳа, майли,— дедим.

Отидан тушиб байталигимга отини қўйди.

— Агар мен биянгга отимни қўйсам, сенинг янганг

менга сув бермаса бўйнимдаги бутимга сажда қиласанми?— деди (Райҳон). Райҳон араб бўйнида тилладан бут осган экан. Бунга мен унадим. Байталимга отини чоптириб, отни бойлаб қўйди.

— Қани, янгангни чақир, янганг кераганинг¹ орқасидан косани узатсин, от устида туриб ичай-да кетай,— деди. Ул Райҳон отга минди. Янгамга кириб айтдим. Янгам у душманнинг бунга ишқи борлигини билар экан. Бу душман ҳар вақти бу тарафга ўтар бўлса, Туркманистонни оралаб келиб, чилим чекмоқчи бўлиб келиб, орқаворам «яхши кўраман» деб юрар экан. Янгамни ихтиёрига қўймадим. Косали сув эмас буни (мақсади) қўлимдан ушлаб олиб кетиб қолади, мендан айрилиб қоласан, деб янгам кўп тайинлади. Мен қасам ичдим, «Ба ҳурмати Шоҳимардон, сени олиб кетса, байталим туғиб от бўлса, орқангдан бораман. Мен боргунча қариб қолсанг, Райҳоннинг ёш қизини олиб келарман» деб шарт қилдим. Янгам ноилож сувни қўлига олиб, душманга узатди. Райҳон косани олмай, янгамнинг биллагидан ушлади, қўлидан тутганича, олиб қочиб кетди. Йиғлаб-йиғлаб қолдим. Байталим туғди, у тойни тарбия қилдим. Тўрт яшар бўлганда от бўлди. Тоғам келгунча янгамни олиб келиб қўяй,— деб отимга абзалларни тайёрлаб, эртага жўнайман дедим. Тойимни ўғрига ол-дирдим, уч йил саргардон бўлиб йиғлаб юрдим. Йил-қичиларга эргашиб, Ҳовдак кўлни бир томоша қилай деб бордим. Кўлни атрофида бир қаландар менинг отимни ўтлатиб юрибди. Буни кўриб, кўп йиғлаб, ялин-дим, олдимга келмади. Орқасидан сўкиб эргашдим, кулиб олдимга келди. Менинг қўлимга бир тугун берди ва деди:

— Эй Гўрўғли, етимларнинг ҳолидан хабар олгучидирман, ёлғиз йўллардагини қўллагувчидирман, чўлистонда йўл адашганга йўл бошловчидирман,— деди чол. Уша ерда бир чодир пайдо бўлди. У чодирни яна бир киши келиб тика берди. Бир баланд қомат киши экан. У чодирни ичида кўп кишилар пайдо бўлди. Мени у қаландар етаклаб, чодирга олиб кирди. Ун тўрт ёшга борган эдим, кириб ўтирдим. Улар:

— Бизларни танидингми?— деди.

Мен:— Танимадим,— дедим. Аввалги қаландар айтди:— Эй Гўрўғли, мен Хизирман, бу даргоҳни мутасад-

¹ Утов ёғоч.

диси Илёсдир. Бу ўтирган қирқ киши чилтондир, булардан тилагингни тилаб ол,— деди.

Мен:— Нима тиларман?— дедим. Оламда арзигулик нарса йўқми сенда. Дуо билан эл кўқарар, ёгин билан ер кўқарар, булар дуоғўй. Шулардан нима тиласанг беради. Гўрўғли, аввалдан ўйлаб юрган тилаг(ингни) тила,— деди.

— Шерлик тиладим, куч-қувват тиладим. Душманни кўрсам қочирай, қочмайин. Балки дунёда бандага муҳтож бўлмайин,— дедим. Отамни душманлар тирик кўзини ўйиб ўлдирган, энамни ҳам тирик гўрга кўмган, буларнинг дуойини олиб, ўлжалар олай, олдирмайин, дедим. Фирот билан ўзимни умримни узун қилсин дедим. Фиротнинг умрини худо битиб қўйсин,— деди. Менинг ёшимни бир юз йигирма бешга кирасан, хотинни чиройлигини оласан,— деди. Яна тилагинг борми?— деди.

— Қўлимда ҳукумат бўлса, чиройли хотин бўлса, тагин — яхши от бўлса, мамдакат мулки Туркистон, Туркменистон, Урганчи Рекқум¹ то Эронгача барчаси менинг ҳукуматимда бўлсин, Фирот билан менинг донғим оламда машҳур бўлсин,— дедим. Тагин борми?— деди.

— Бундан бошқа камчилигим қолмади,— дедим:

Тур ўрнингдан,— деб турғизди. Хизир билан Илёс қўлтиғимдан кўтариб-кўтариб қўйди, устимга яхши кийимларни кийгизди. Бор сенинг тилагинг тилаган жойда подшо бўласан, беглар беги бўлгин,— деди. Дуо қилди. Уларга мен қуллуқ қилдим. Унда бир қари киши бор экан, деди:

— Эй нодон, сен нега бола тиламадинг,— деди. Яна бу давлатларни фарзанд бўлмаса, лаззатини ким сураб деб арз қилдим. Энди отган ўқ қайтмайди, қайга борсанг олгин, олдирмагин,— деди. Фарзандинг бўлмаса ҳам даври қиёматгача номинг ўчмасин деди. Отимни абзаллари, кийган кийим-яроғлари шу азизлардан теккандир,— деди. У ердан жавоб олдим.— Ол отингни, Мисрга бор,— деди. Ул ердан отланиб дарёдан ўтдим. Подшо либосларини тугиб, ўзимни кўҳна кийимларимни кийиб, ўттиз тангани дасмоя қилиб аттор бўлдим.

Хотинингни топмоқ қийин бўлди. Иккам қирқ кун Мисрда юрдим. Кет-кет қилиб Райҳон аркининг тагидан ўтдим. Хотининг овозимни таниб бир Гулшан номли

¹ Хоразм чўли.

қанизини менинг олдимга юборди, насияга мод берсин!— деб. Ўзи келса насия қиламан, бўлмаса бермайман, дедим.

Оқбилак ўзи тушиб келди, ўзбек тилида, қанизаклардан яширинча, элу юрт, моли жонлар омонми?— деб сўрашди.

— Сени олиб кетгани келдим, ҳалиям тоғам савдодан келгани йўқ,— дедим.

— Олиб кетай деб келдим?— деди.

— Агар сен уйда бўлмасанг тоғамга уятли бўламан. Янганг қани,— деса, нима жавоб бераман,— дедим. У вақтда айтди:— Эй нури дийдам, келганимга етти йил бўлди, икки болалик бўлдим, бу болани ташлаб кетмогим қийин. Дарёнинг бўйига эрта қиём вақтида чиқиб тур. Угай қизим бор, оти Қоракўз. Қир ювмоқчи бўлиб бораман, сув тилаб келгин, мен Қоракўзни сув бергин деб буюраман, сени танимас киши бўлиб тураман. Отасини менга қилган феълини кўргансан, қизи сув узатса, қўлидан ушлаб отнинг устига торт. Миндириб олиб кетсанг тоғанга мендан зиёда манзур бўлар эди,— деди. (Мен) бир қаландархонага кириб ётдим, (кейин) дарё ёқалаб келдим. Иккови қир ювмай, сув кесиб, ўйнаб юрган экан. Сув сўрадим.

Оқбилак:

— Қизим, мусофир экан, у жом косани олиб, сув бергин,— деди. У эса мен подшоваччаман, йўловчига хизматкор эмасман,— деб жавоб қилди. Оқбилак аччиқланиб:— Йўловчига сувни ўзим берай-да, кечқурун уйга борай, отанга «қизинг ўзбекка қучоқ берди» деб ёлғон маломат қилиб, дорга остириб ўлдиргизай,— деди. У бечора қўрққанидан косада менга сув берди, косани уриб юбордим, билагидан ушлаб отга қараб тортдим. Отнинг белига оёқни тираб, мингани унамади. Оқбилак келиб орқасидан суриб мўнғаштириб қўйди. Отимнинг якка тизгинини олиб, икковимизни битта қилиб бойлаб қўйди, олиб қочиб келавердим. Олиб уйга келдим, ўша кун сиздан хабар келди. Келдингиз, уйга кириб кўрдингиз, «янганг қани, бу ким?» деб сўрадингиз. Бўлган ишнинг аввал-охирини сўзлаб ўтдим. Ахир ўзингизга шуни раво кўриб олдингиз. Мана шундай беш-ўн кун ўткандан сўнг бир нарсадан қийимситиб¹ мени қувиб чиқариб юбордингиз. Етим ўғилларни ўзимга ошно қилиб, чилтонлар келиб уст-бошимни кийгиздилар. Ме-

¹ Бошқа ишни баҳона қилиб.

ни «юр» деб чўлистонга бошлаб борди. Шунда ҳали юртимизнинг соҳиби йўқ эди. Мана шу ерга шаҳар қилдим. Ариқ ўрнини кўрсатди, қала бўладиган ерларни, ўрда бўладиган ерларни кўрсатди. Ўттиз икки кўчага режа тортиб, шу дарвоза бўладиган ерларга пай тикиб «ёлғиз қандай қиламан», дедим. Улар:— Ҳаракат қилавер, ёлғиз эмассан,— деб кетди. Етим ўғилларни, ғариб-бечораларни ўзимга ошно тутиб, ариқ чопмоққа тушдим. Бизнинг вилоятларни соҳиби йўқ эди, юрт ёрдам берди, халқи Туркман, Чамбилу чет эллардан келиб, қалани бино қилди. Шаҳарнинг тайини йўқ, аввал қўрғонни бино қилдик, чет эллардан бечора камбағалларни кўчириб олиб келдик, бу шаҳарни одамга тўлдирдик, ажойиб бир улуғ шаҳар бўлди. Бу тилсим суратда бўлди. Ҳар бир кўчалари бир-бирига пайваста эди. Юрт камбағал эди, чочилган халқни олиб келиб жамладик. Шунинг учун шаҳарнинг номи Чамбил қўйилди. Бунда бизнинг бошчимиз қирқ йилдан берли йўқ. Халойиқлар бизнинг юртимизни оёқ ости қилди, бизни қўрпир киши бўлмади. Гоҳ Гуржистон, гоҳ Қарвон ё Кашал тараф лашкарлари келиб, талаб турарди. Юрт ихтиёри билан мени бек кўтаришди. Сизга киши юбордим, ҳам отам, ҳам торам деб маслаҳат қилдим, ўзингиз розилик бердингиз. Уша кундан сўроқ ихтиёрини сизга бердим, биласиз. Урганч бордим, Дилхирож бордим, Исфиҳон бордим, Қаркистон бордим, Холдор ўғли Ҳасанни олиб келдим. Ешим етмишга борганда Гуржистон бордим. Хунхор шоҳ қўлидан Булдуруқ ўғли Авазни олиб келдим. Биласиз, ҳар мамлакатда киши шерик қилиб бордим. Доим сиз ҳукумат давлатида, мен юртимнинг саломатлик меҳнатида шу жойгача келдим. Энди ўйлайсизки, Шоҳдор улуғ ёв, Гўрўғли бу оз киши билан бориб, қўлидан нима келар дерсиз. Биласиз-ку, доимо ёлғиз сафар қилдим. Шоҳдор жангида агар қазом етса дунёда ҳеч банд мени ажратиб ололмас. Мен ажалдан қўрқмайман. Саройни қасдига чиқдим, энди қайтмайман. Хоҳланг боринг, хоҳланг кетинг,— деди. Аҳмадбек отига миниб, Гўрўғли Чамбилда ясаб берган байроғини эгарнинг қошига маҳкам боғлаб олди, лашкар орасига қараб юрди.

— Эй халойиқлар, Гўрўғлихон келди,— деди. Сарой йўли узоқ экан, ўлмаган қул икки йилда келар экан. Бу лашкарларнинг қари ота-энаси бордир, кўпини майда бола-чақаси бордир. Икки йилгача қолганлар қийналса, магар ўлса, мен буларни зоминига қолмайин. Ҳар ким

Ўз диёнати учун жанг талаб бўлса, мен томонга ўта берсин. Қимни боргиси келмаса жавоб бердим кетаверсин,— деб Гўрўғли жавоб берди,— деди.

— Жанг талабинг Гўрўғли тарафга ўтавер, боргинг келмаганингга жавоб бўлди, юр мен билан,— деб, байроқни кўтариб, лашкарни оралаб ўйнаб кетди. Лашкарга ғулғула тушди. Аҳмадбек билан Гўрўғлининг тортишганини билди. «Гўрўғли ўлмай Саройдан келса қайси кўз билан қарайман, беш кунлик дунё ўтар, хонга юзим шувит бўлар» деган йигитлар Гўрўғли тарафга қараб ўтаверди. Мингта Гўрўғлининг жони менга жон бўлармиди, жоним ўзимга керак,— деган йигитлар Аҳмадбек билан чиқиб келаверди. Зар торози йигирма тўрт минг кишидан ўн икки минг киши Аҳмадбек билан ажралиб чиқиб кетди.

Гўрўғли бу ҳолни кўриб «Ғиротни келтир!»— деди. Ғиротни олиб келди. Хон отнинг устига ўзини олди. Кетган кишига қарамай, Саройга қараб жўнади. Тўрт ўғли ўн икки минг йигит билан элчиларни орқасидан излаб кетди. Энди Гўрўғлини Сарой йўлига қўяверинг. Эндиги гапни Аҳмад Сардордан эшитинг.

Кечаю кундуз тинмай от чопишиб, тўққиз кечаю кундузда Асқар тоққа етиб келди. Вақти пешин бўлди. Аҳмад Сардор кўрди Чамбилнинг қаласи кўринди, байроғини тиклаб, йигитларни тоғ устига қатор қилиб йигитларга қараб бир сўз деди:

Қулоқ сонглар мендир бек Аҳмад сардор,
Ҳарна қилсам ўзимдадир ихтиёр
Юртни ташлаб, кетди Сарой, Гўрўғли,
Белингизни маҳкам бойланг, йигитлар.

Сарой қараб кетди Чамбил тўраси,
От чопарга текис чўлнинг даласи,
Белингизни маҳкам бойланг, йигитлар,
Ана кўринган Чамбил элнинг қаласи,

Нодон подшо ишонмайди дўстига,
Бориб учрар Шоҳдор тигин қасдига,
Белингизни маҳкам бойланг, йигитлар,
От қўйинглар, таланг Чамбил устига.

Йигитларга Аҳмад йўлни кўрсатди,
Қўлидаги байроғини тебратди,

Бул Аҳмаднинг сўзи билан йигитлар,
Кўзларини ҳар тарафга ёйнатди¹.

От қўйинг, қалани вайрон қилармиз,
Хазинани тақсим қилиб талармиз.
Давлатимда от ўйнатинг йигитлар,
Ойимларни битта-битта олармиз,

Аҳмад қилди белни бойлаб³ шиддатди (ни)
Йигитларга осон йўлни кўрсатди.
Қуён қувган овчидай бўп қийқириб,
Дарвозага қараб текис йўл тортди.

Орқасидан борар бек Аҳмад сардор,
Дарвозага олди тиралди лашкар,
Деволда ўлтирган кечки еравул²,
Ёв келди деб, Аскарга берди-хабар.

Ҳимматга бел бойлади турди бек Аскар,
Тирандози олдидаги йигитлар,
Милтигини мукамал қип ростлатиб,
Бирдан отди ўн тўрт ўқни баробар.

Аҳмад шовқин солиб найза тувлатди,
Йигитларни қайтманглар деб зўрлатди,
Ўқни устун-устун отиб бек Аскар,
Қамиш ўрган ўроқчидай бовлатди.

Ўқлар ўтар ёнларидан зирқираб,
Аҳмад келар қўлга найзасин тираб,
Ўлганлари алиф бўлиб алмашди,
Адир-адирларга кетди тирқираб.

Аскар отиб бу лашкарни қийратди,
Қолганлари адир-адирга кетди.
Бир-бирини сувраз тортиб чақириб,
Қоронғи тун равшан бўлиб тонг отди.

Эртан пешин вақти бўлди кундузи,
Аҳмад Сардор лашкарини жамлатди,
Ичка сиғмас ноинсофнинг ҳасрати,
Бирин-бирин келаверди йигити.

¹ Сергакланмоқ

² Доймий қоровул.

³ Қаттиқ чиқарган товуш.

Улгаилари дарвозада қолипти,
Улмагандан олти минги келипти.
Афсус қилди Аҳмад айтган сўзига,
Қора қони тепчиб келди юзига.
Олти мингта йигитидан айрилиб,
Қундуз кунни қоронғи бўп кўзига.

Аҳмад тўхтаб афсус қилиб қараб қолди. Мунши-ларни олдига чақириб олди.

— Бу ўрдага кириб ўз ишимни қилмасам менда ором йўқдир. Мамлакат мулки ҳокимларга хабарнома ёзинглар,— деб нома ёздирди. Номанинг мазмуни шундай: «Эшитинг, эй фуқаролар, юрт амалдор, саркардалар! Ман Аҳмадбекдирман. Шу хабарни сизларга юбордим. Гўрўғлихон ўғлонлари билан, йигирма тўрт минг лашкари билан етти ойлик йўл босиб Сарой шаҳрига бордик, Шоҳдор билан қаттиқ жанг қилдик. Гўрўғлининг болалари ўлди. Гўрўғли ҳам заҳмдор бўлди. Оти билан етаклаб, тоғнинг устига олиб чиқдим, тизамга бош қўйиб васият билан жон берди. Эшитинг фуқаро, Гўрўғлининг васияти шулдир:

«— Тоға, энди менинг ўрнимга соҳибим сиз, юртимни сизга топширдим. Бева-бечораларни, етим-есирларни, камбағал бойларни олиқ-солиқ, хирож-божлари билан хазина қилдим. Бул хазина юртимнинг ўзини ҳақидир. Менда меросхўр йўқдир, юртимга хабар беринг, тамом фуқаролар келсин, хазинани қисмат билан тақсим қилиб, бўлиб олсин. Мени руҳимга дуо қилсин. Мендан кейин қолган мулк сизга бўлсин, деб васият қилган. Фуқаролар, шу хабарни билинглар, бир-бирларингга тезлик билан хабар қилинглар. Уч кундан қолмай келинглар, хазинани еттишча тақсим қилиб олинглар, хошнинг руҳига дуо қилинглар», деб бу хабарни ёздирди. Муншиларга ўқитиб кўриб, қўлига олиб хатни тешкаларни¹ қўлига берди. Улар бу хабарни тезда халққа еткизди. Бу фуқаролар дунёни оламиз деб бир-бирларига қарамай, йўл тортди.

Аҳмад қилди уч кун тоғда фурсатди(ни),
Ҳар тарафга юборди эълон хатди(ни),
Фуқаролар бу хабарни эшитди,
Дунё учун жонни сотган оломон,
Бир-бирига қарамасдан йўл тортди.

¹ Хат ташувчилар.

Аҳмад минди шиддатланиб отига,
Етиб келди оломоннинг устига.
Тўрт минг халқи оломонлар тўпланди,
Олти минг йигитларини елчитди.

Ана хазна, бориб талаб онглар деб,
Аҳмадга Аскар ўқни кўрсатди.
Тутунлар осмонни тутди бурқираб,
Ўқлар ўтар юлдуздай бўп ширқираб.

Жонларидан умид узди оломон,
Дарвозага боролмайди чирқираб,
Аҳмад отга минди, қилди ғайратди (ни)
Найза билан қиличларин тезлатди,

Кимки бормай қараб қўйса орқага,
Қилич билан бошин кесди, сулатди.
Оломонлар оҳ-вой деб зор йиғлаб,
Бораверди Аскар ўқига қараб.

Ўқ текканлар ажал сувини ютди,
Бу ажалга чидай олмай оломон,
Дарвозани тенг ёпишиб қулатди,
Бориб Аскарбекни маҳкам ушлади.

Ўн учини бошин кесиб ташлади.
Қизил рўша¹ билан Аҳмад дор қурди,
Солди арқон Аскарбекнинг бўйнига,
Аскарбекни дорга осиб ўлдирди.

Чамбил эллар энди бўлди аросат,
Ўлганларга бўлди даври қиёмат,
Оломонни, қолганларини ҳайдаб,
Шаҳар томон равон бўлди бек Аҳмад.

Оломонни ҳайдаб шаҳарга етди,
Ола бер деб хазинани кўрсатди.
Олти мингта йигитига тайинлаб,
Кетмасин деб ҳар кўчага пойлатди.

Оломонлар олди хазинани талаб,
Ҳайдади тағи Гулбоққа қараб.
Тимдан ўтиб раста борди мўминлар,

¹ Бўямоқ, рангламоқ.

Кимки тимдан қадам қўйиб чиқарди
Омон бермай отиб турди Бедиёр.

Аҳмад қилди «қайтманглар» деб хурушти (ни),
Ким растадан чиқди ўқига учди.
Тузалмайди теккан ўқнинг яраси
Кўз тегиб бузилди хоннинг қаласи,
Ким растадан чиқса отар Бедиёр,
Қутулмайди яланг эди ораси.

Бедиёр қилди устин-устин отишни,
Ўлик деган ғарам бўлиб аймашди,
Дори ўқлар алангаси тимларга
Шамол билан бирга келиб туташди.
Тутун йўлин ўрлаб чиқиб осмонга,
Тимлар куйиб ўлик устига тушди.

Ўлик ётди бир-бирига мунашиб,
Раста-тимлар куйди ўликни босиб,
Кўчаларгача босилди ўликлар,
Куз кунда ўлган таналар сасиб.

Бедиёрда тоби-тоқат бўлмади,
Отаберди бирдам ором олмади,
Ҳайдай деса бек Аҳмадбек яқинлаб.
Оломондан бирор киши қолмади.
Йиғлади оҳ тортиб, кўзини ёшлаб,
Бир нечалар қолди ерни қучоқлаб.
Аҳмад Сардор ўрда қараб жўнади.

Олти минг йиғитни бошлаб, Аҳмад ўрдага етиб
бориб, отдан тушди. Аҳмад Сардор ўрдага тушиб кат-
таю кичик, мирзаю умаролар олдига ўтирди. Кўчаларга
жарчиларни буюрди, дарвоза-дарвозага киши қўйиб
бекитдирди. Жарчилар кўчаларда чақирди:

«Замон-замон кимники, Аҳмад Сардорники. Гулбоғ
Бедиёрники» деб кўча-кўчада жарчиларнинг овозлари
эшитилар эди. Бедиёр кўрди, шовқин пасанда¹ бўлди.
Қаланинг устига чиқди. Қараса: рўпарасида душман
қолмапти, кўча-кўчаларда раста-тимлар куйиб тушиб,
тутунлар тумандай Чамбилнинг тепасини тутиб ётибди.
Қалани устидан Бедиёр ҳар тарафга қаради. Сиртқи
дарвозада дор устида осилган ўликни кўрди. Аҳмад

¹ Пасайди.

акам Аскарни ўлдириб келган экан, деди. Яна дарвоза тепасидан деволнинг ичига тушди, шерикларига айтди:

— Аҳмад ўрдага бориб жойланибди. Сиртқи дарвозада, дорда бир ўлик осилиб турибди. Акам Аскарнинг ўлиги бўлса керак. Эй биродарлар, бепарво бўлманглар, душман бўлса-бўлмаса ўқнинг кетини узмай, отиб туринглар, эналаримга кириб бу хабарни айтайин,— деди.

Гулбоққа кириб Бедиёр:

— Эй меҳрибонларим, Аҳмад тоғам Сарой йўлидан қайтиб келибди, лашкар қилиб, сиртқи дарвозани бузибди, акам Аскарни дорга осиб ўлдириб келибди. Сизларнинг қастиларингда олти кундан бери мен билан жанг қилади. Ахир дарвозага келолмай, бугундан қайтиб кетди. Кўча-кўчаларда жарчиларнинг «Замон-замон Аҳмадбекники» деган овозларини эшитдим. Бунинг кўнглида нима муддаоси бор бу ишларни қилади. Гулбоғда хазина йўқдир, сизларни ўлжа — асир қилмоққа, бунинг қилган ғавғоси шудир. Бу золимнинг қўлига гирифтор бўлмайик,— деб йиғлади. Бедиёрнинг бу сўзини эшитиб, ўрда ичидаги хотинларга ваҳим тушди. Бирдан йиғи кўтарди. Оға Юнус айтди:

— Эй болам Бедиёр, кимки энадан туғилғай, ўлим у билан бирга бўлғай. Отанг аввали худо, қолмиш бизни сенга ишониб ташлаб кетган. Дарвоза тагида ётавер, душман келса отавер. Қазо етса кетамиз, душманга йўл бергунча қўлида жон берган афзал. Бор, сени худо сақласин, болам,— деб Бедиёрнинг ҳақиға дуо қилди. Бедиёр энасининг у сўзи билан қазога сабр тилаб орқасига қайтди, шерикларининг олдига чиқиб келди. Дарвоза тагида ётаверди, ўқни териб отаверди. У отаверсин, эндиги гапни ўрда ичидаги хотинлардан эшитинг. Бедиёр чиқиб кетгандан кейин ҳаммалари дод-фигон қилиб, йиғи кўтарди. Оға Юнус бир соат сабр қилиб турди. Охир тоқат қилолмай:— Ойимлар, йиғини қўйинглар, менинг сизларга дейдиган бир сўзим бор,— деди.

Хотинлар баравар йиғини тўхтатди. Оға Юнус хотинларга қараб:

— Қуръоннинг бир ҳарфида бир ҳадис келтирилипти, бунинг маъносин айтаман. Кимки давлатманд бўлса, дилига келтирсаки, ҳеч нарсадан камлигим йўқ, бир кишига муҳтожлик жойим ҳам йўқ, деб ўйласа, муқаррар кофир бўлур. Агар банда дунёда камлик, муҳтож-

ликни кўп тортса, айтсаки, мен худога нима ёздим, бир яхшилик кўрмадим, деса бу ҳам муқаррар кофир бўлур, яхшиси шу — сабр қилмоқ керак. Шунча йил Гўрўғлининг давлатига фарқ бўлиб ўтдиларинг, ҳеч нимадан камлик кўрмадиларинг. Бир кунги жафосига чидамай, дод-вой қилсак, бундан баттар жафога солса, қўлимиздан нима келади? Йиғидан фойда йўқ. Бу жафога бир ўй топмоқ керак. Мана мулки шерик, Аҳмад тоғам ҳукумат ихтиёр ўзида эди, ўз мулкига ўт қўйиб, куйдириб юборибди.

Бунинг бундай қилмишидан мақсади ўйлайманки, бизни ўлжа — асир қилмоқ қасдига шу ишларни қилаётгандир. Бунинг рўпарасида тураверсак бир кун қўрғоннинг бир ерини ушатиб киради. Бизни қўлга олса, ҳаммамизни расво қилади. Оқил киши душмандан ўзини яширғай. Сизларга мен бир маслаҳат берсам нима дейсизлар? — деди.

Хотинлар: — Ҳаммамизнинг улуғимиз сиз, сўзланг, эшитайлик, — деди.

Оға Юнус айтди: — Мана шу Гўрўғли оталаринг гўрдан туғилиб чиққанда, шу Аҳмад тоғасининг ўзига боқим бўлган. Хотини Оқбилакни Райҳон араб оталарингни ёш топиб, байталингга отимни қўйиб бераман, деб алдаб, янгангни қўлидан сув ичкариб қўй, деб, қўлидан сув бергизган вақтида, косани олмай, Оқбилакнинг қўлидан ушлаб, олиб қочган. Оталарингнинг байтали туғиб, ул Фирот бўлди; Бул Фиротни миниб оталаринг Мисрга борди. Райҳоннинг қизи Қоракўзни янгасига бадал қилиб олиб келди. Аҳмад тоғаси савдогўрчиликка кетган эди. Саккиз йилда келди, келиб уйга кирди. Хотини йўқ, бир бегона қиз ўтирипти, қайтиб чиқиб: — Эй Гўрўғли, янганг йўқ, уйдаги ким? — деди. Бул Гўрўғли аввалдан охир ўтган ишни айтди. Бир-икки кун бўлди, бу қизни ўрнига олиб келдим, — деди. Аҳмадбек хушланиб, бу қизни олди. Ҳали ўша эшигидаги Бўтакўз ўша Қоракўздан туғилган. Бу Аҳмад тоғаси беш-ўн кун ўтгандан кейин шу хотиннинг кекини қилиб, оталарингни эшигидан ҳайдаб чиқариб юборди. Кимнинг эшигига кирарини билмай, ҳар кимнинг эшигида кун кўриб юрди. Бунда Туркманда катта бир бой бор эди. Ул бойнинг отини Хидиралибой дер эди. Маърака мажлисда, хоҳ тўй-худойиларда у катталарни орасида ўтирганда ўша бой: — Ҳой Гўрўғли етим, бери кел, — деб чақириб, олдида хоҳ гўшт, хоҳ ош, хоҳ нон бўлса, Гўрўғлининг қўлига берар экан. Гўрўғли унинг қўлидан ов-

қатни олиб ер экан. Шунда Хидиралибой катталарга ё мўйсафидларга айтар экан:— Ҳалойиқлар, шу болага бепарво бўлманлар, менинг кўзимга бу боланинг қадди-қомати, ҳусни жамолида, кўзида, юзида ҳам ўзида, бахти баланд кўринади. Вақти келиб, бир юртнинг бошчиси бўлар. Кимки бунинг бошини силаса, то танида жони бор — ҳеч унутмас. Гувоҳ бўлинглар, шу Гўрўғлини ўғил тутдим. Ҳо Гўрўғли, менга ўғил бўлдингми?— деди.

Гўрўғли айтди:— Отам ҳам, онам ҳам йўқдир. Сиз менга ота бўлинг, заифингиз она бўлсин, то тирикман хизматингизда бўлай,— деди. Сал вақт ўтди, бу Чамбил бино бўлди. Туркменистон ўзига бунинг хон кўтарди. Мен Кўйиқоф, Боғи Эрамда отим Оға Юнус пари эди, Боғи Эрамнинг подшоси эдим. Чўлистон рабби маским¹ тарафига келган парилар менга бунинг тарифини кўп қилди.

Чўлистонда одамзод вилоятдан бир ўғил пайдо бўлганмиш. Унинг номи Гўрўғли эмиш. Агар бунинг кўрса, девлар қўрқармиш. Шундай баҳайбат, басавлат ҳам хушрўй, баланд қомат йиғит деб мақташди. Кўрайчи, қандай одам экан деб учиб келдим, келиб ишқига гирифтор бўлиб тегдим. Бир пари Кўйиқофдан келиб текканмиш, деб Испихондан Мисқол пари эшитиб, у ҳам келиб, тегди. Кўхистондан Гулнор пари келиб тегди. Паризоддан уч хотин бўлдик. Биздан бола бўлмади, одамзоддан тўққизни олди, ўн икки хотин бўлдик, булардан ҳам бола бўлмади. Бечора Гўрўғли боланинг аламига чидамай, бола ўғирлик қилди. Ҳар бир мамлакатдан ўғил олиб келишни одат қилди. Уша дамдан шу дамгача, ўша Туркменистоннинг отахони Хидиралибой ҳар йили оталарингни кўргани бир марта келар эди. Шу бой келиб, бизнинг олдимизда уч-тўрт кун ётиб кетар эди. Шу бой тўрт йилдан бери келмай қолди. Шу бой ўлгани йўқ, ўлган бўлса бир жабари келар эди. Қариб, чўкиб қолган бўлса, келолмай қолгандир. Мана мулки шерик Аҳмад тоғамизнинг бизга солган кулфат-уқубатлари бундай бўлаяпти. Бунинг рўпарасида турмай қочайлик. Бедиёрни чақирайлик, бизни ёлғиз ер билан бошласин. Хандақдан ўтказиб, қалани деволига чиқиб ҳар қайсимизни белимизга арғамчи солиб деволдан ошириб тушураверсин. Қаладан саломат чиқиб олсак, Аҳмаднинг кишиларига кўринмай, кечалаб қочиб кета-

¹ Афсонавий жой номи.

версак, Бедиёр дарвозани пойлаб ётаверсин. Эсон-омон Хидиралибой отамизникига етиб олсак, то Аҳмад бизнинг дарагимизни у ердан топгунча, худо подшо, Гўр-ўғлидан бир хабар келиб қолар,— деб хотинларга шу маслаҳатни кўрсатди. Хотинларга бу сўз маъқул келди. Бедиёрни чақирди. Бедиёр йўл бошлаб, уларни олиб жўнади, намозшомда сиртқи дарвозага етди. Бедиёр қаланинг устига чиқди. Хотинларнинг белига арғамчи солиб деволдан битта-битталаб тортиб олиб, ошириб, қаланинг ташқарисига туширди. Бедиёр хотинлар билан маъзурлашиб қайтиб кетди. Гулбоққа кириб, дарвоза тагида ётаверди, ўқини узмай териб отаверди. Энди хотинларни йўлда кетаётганидан эшитинг. Улар уй ичида кимхоб, ипак палосларни ялангоёқ босмаган ойимлар ковушларини қўлига олиб, намозшомда чўлистонга қараб жўнади. Почадароз жангал, чўкарларни кесиб оёқларни тешиб, ярғичоқдек тошлар пўшини кесиб, оёқлари қонга ботиб, йиғи-сиғи билан кечаси йўл юрди. Тонг отди. Кун қиёмгача юрди. Бир адирнинг тагида кенг бир суви йўқ тошлоқ сой бор эди. У тошлоққа тушиб юргандан кейин оёқларининг яралари тошга ботиб юролмай қолди. Бир ерга бориб, тўпланиб, ўтириб олди. Бир қадам юргани ҳам оёғида мадор қолмади. Бир-бирларини пешонасига пешонасини қўйиб, йиғига тушди. Юролмаймиз, шу жойда ўлар эканмиз,— деб булар бу ерда турсин, энди булар қора тортиб бораётган туркмандаги Хидиралибой отахонидан эшитинг.

Хидиралибой дунёдор, катта бой эди. Етти минг йилқиси бор эди. Етти минг йилқини ичида учта байтал йўқолиб кетган эди. У бой бир биъни миниб, уч байтални истаб ҳар куни эрта билан кетар эди. Кеч бўлганда келар эди. Уша хотинлар сойни ичида ўтириб қолган куни бой ўтовга тушда келди, отдан тушди, отни бойлаб ўтирди:

— Ҳо кампир,— деди.— Ҳа,— деди кампири.

Чол айтди:

— Ҳеч овқатинг борми, қорним очиб кетди?

Бир коса қатиқ билан бир қозонга қотирган қотирма чеватини келтириб қўйди. Чол қатиққа чеватини булаб уриб олди, қорнини тўқлади. У бойнинг тўққиз ўғил, тўққиз қизи ва тўққиз келини бор эди. Тўққиз ўғлидан ўртанчасининг оти Маъқулча эди. У бари болаларидан сўнг эди, ҳангомачи, дангаса эди. Бой шу ўғлини ёмон кўрар эди.

— Шу ҳароми менинг дунёмнинг қадрига етмай, уни йўқотади,— деб ёмон кўриб, ҳеч отини атаб чақирмас эди. Чол қотирмага қорнини тўйғизиб бўлиб, ўтирган ерида уёқ-буёққа қаради. Ёмон кўрган ўғлидан бошқа ўғли кўзига кўринмади. Ноилож:— Ҳо Маъқулча,— деди. Маъқулча ўғли:— Ҳа,— деди.

Бой:— Менга бир тузукроқ от тутиб бергин, бу от чарчаб қолди, ўн беш кундан бери ҳар ёқни қарадим. Мана шу ўрта бел адир даласини қарамадим. Шу бугун ўша тарафни ҳам қараб келай-чи, эҳтимол шу уч байтал топилиб қолса,— деди.

Ўғли айтди: Бунча умринг узоқ бўлди, ё ўлмайсая. Ўн беш кундан бери эртаметан кетасан, кечқурун келасан. Белинг букрайиб, қулоғинг дикрайиб отдан тушмайсан. Тўққиз ўғил эканмиз, қаранглар, болаларим,— деб бизга буюрсанг, оёғинг узатиб уйда ётсанг. Тўққиз ёқни қараймиз. Бор бўлса топиб келамиз. Йўқ бўлса йўққа чиқади. Уч бияни топаман деб, бир ерда ўлигинг қолар, қарға-қузғун еб кетар, ўлигингни истаб қайси жангалларни ахтарамиз,— деб ўрнидан туриб кетди. Уч қулоч ёғочга бир қулоч арғамчини угуруқ қилиб бойлади. Ўн бешта безори улфатини чақириб олди. Бир тўп йилқини ҳайдаб бир сойнинг ичига олиб бориб қамади. Шерикларини тўстириб қўйди. Йилқиларнинг ичида бир қора бияси бор эди, одамни кўрса, ғойиб бўлиб кетар, ёввойи бўлиб кетган эди, кўзига шу кўриниб қолди. Угуруқни ҳалигининг бўйнига ташлади. Қора байтални етаклаб олиб чиқди. Шерикларига жавоб берди. У байтални етаклаб ўтовга келди, ўтовни оғзига бойлаб қўйди. Қозикда ҳам тек турмай, бирдай югуриб турди.

— Келинг ота, мининг,— деди. У отга ёмон абзал уриб, қўйди. Чириб қолган жун, босма айил тортиб қўйди. Бир қилчилвирдан тизгин, қилдан юганни уриб қўйди. Чол отни мингани туриб бораверди. (Чол) тўқсон тўртга кирган эди, букрайиб қолган эди. Олдида турган одамни ҳам кўзи илғамас эди. Йўқотган байталларни кўрса ҳам танимас эди. Бировдан сўраб топиб келаман, деб қидираар эди.

Маъқулча отасини ўлдириш учун ўша отни эгарлади. Чол отга яқин етганда бўйинини бит чақиб олди. Қашланиб туриб қолди. Орқасига қараб:

— Ҳо кампир, ўтовга кирай, яхтак-иштонимни ечай, пўстинни устидан белимни бойлаб олай, отга миниб кетавераман. Мени далада ким кўриб юрибди. Ювиб

қўйгин, мен келгунча қуриб қолар,— деди. (Ўзи) ўтовга кириб иштон-яхтакни ечди, пўстинни устидан калта ип билан бойлаб олди. Отни олдига келди. Маъқулча ўғли отни олдида пойлаб туриб эди, эгар оғиб кетса бошқа абзал уриб бер,— дейди, деб. Чол кичкина бўлиб қолган эди. Қўлтиғига қўл солиб, даст кўтариб, отга миндириб қўйди. Тизгинни ечиб чолнинг қўлига берди ва қўйиб юборди. От кўтариб кетди. Чол «Ё навзанбилло, қайда ўламан экан» деб бораверди. Бориб-бориб тўпланиб ўтирган хотинларга рўпара бўлди. Бобони оти тўхтаб, орқасига тисарилиб, пирқ-пирқ этиб туриб қолди. Бу нимадан ҳурқади экан, деб бобо хўб сингалаб¹ қаради. Қип-қизил тўплаб қўйган чўғ жимир-жимир товуш қилиб турганга ўхшаб кўринди кўзига. Бобо яна сингалади, бу нима экан деб. Кичкина-кичкина қиз болаларга ўхшаб кўринди. Бобо айтди:— Ёшлигимда қариларнинг суҳбатида ўтирганимда кексалар айтарди: болалар, қулоқларингда бўлсин, ҳа, вабо ҳам хотин кишига ўхшаб юради. Жинлар ҳам ёш қиз болаларга ўхшаб тўпланиб юради. Хоҳ кўлда, хоҳ чўлда шунақага учраб қолсаларинг, ўзларинг билган дуоларингни ўқиб, дам солсаларинг, йўқ бўлиб кетади,— дер эди. Мен жиннинг тўпланиб қолган ерига келиб қолганга ўхшайман, деб бобо билган дуосини ўқиб, дам солди, ҳеч йўқолмади. Бу ажина гапирмасам кетмас экан,— деб бобо бир сўз деди:

Бор худоё бергин бу жонга пано,
Танда жоним қилма бугун бегона,
Тагимдаги отим асов ҳурқади,
Нари йўқол, тўпланишган ажина.

Шунда Гўрўғлининг ўртанча хотини Мисқол пари бир сўз деди:

Айтай, бобо, ҳасрат доди-надомат,
Аросати бугун бўлди қиёмат,
Бу жойларда бўлмас жини фалокат,
Жин деманг, бобо, наслим одамзод.

Шунда чол:

Сўрасам одамдай жавоб берасан,
Қим кўринса алдаб ақлин оласан,

¹ Синчиклаб, астойдил тикилиб қараш.

Одамман деб мени йўлга соласан,
Қайдан чиқдинг, қайси элга борасан?

Мисқол бир сўз деди:

Майдонда панд берар отнинг майиби,
Сарой кетди Чамбил элнинг сойиби,
Юртин бузди Аҳмадбекдай нойиби,
Биз бўламиз Гўрўглининг зайиби.

Бобо бир сўз деди:

Ҳуркитма қари бобонг отини,
Бандага солмасин ўлим отини,
Танимасдан мен сизларга сўзладим,
Сен экансан Гўрўглининг хотини.

Мисқол:

Намозшомдан бери биз йўл юрамиз,
Аҳмадбекдан биз жафолар кўрамиз,
Биз келамиз Аҳмад тоғамдан қочиб,
Хидиралибойникига борамиз.

Бунда чол:

Жин десам одамга ўхшар товушинг,
Оёққа ярашган кийган ковушинг,
Борсангизлар Хидиралибой уйига,
Болларида, ўзида бор нима ишинг?

Мисқол бир сўз деди:

Намозшомдан бери биз йўл тортамыз,
Аҳмадни дастидан гамга ботамыз,
Биз келамиз Аҳмад тоғамдан қочиб,
Хидиралибой бизнинг ўкул отамиз.

Хон Сарой кетганди мулкидан кечиб,
Аҳмад одам сўйди қонларни кечиб,
Чамбил элни вайрон қилди бек Аҳмад,
Биз келамиз Аҳмад тоғамдан қочиб.

Шунда бобо пешонасига бир урди:

— Ҳой дариг, қаригунча кўмилган яхши экан. Ум-
рим ичида буларнинг яхши иззатларини кўриб, яхши
овқатга тўйиб, ёшим шу жойга келди. Буларни эши-
гимга бир келтириб меҳмон қилиб, бир кўнглини хуш

қилмадим, деб доғи ҳасратда юрар эдим. Эшитувдим, Аҳмад аҳмоқ Гўрўғлини Саройга кетказиб, Чамбилда оломонларни ўлдириб юрган эмиш деб. Бу бечоралар Аҳмаддан қочиб, мени отам деб, меникига келаётган экан. Буларни танимамай жин, ажина деб ёмон сўзларни айтдим, мени танимади, таниса эди, ҳорманг ота дер эди. Танимагани яхши бўлди. Энди ўзимни танитмай кетай. Хидиралибой менман десам, шуникига бориб ни-ма, обрўй топармиз, деб у бечораларнинг гами устига яна гам қўшилмасин,— деди ўзича.

— Ҳо болаларим, ўринларингдан туришлар. Мана шу адирнинг устига юринглар. Адирдан ошиб ўтсаларинг Туркманнинг даласи — текис ўтовлар кўриниб туради. Борсаларинг, чеккадаги оқ ўтовлар Хидиралибойнинг ўтови. Тўққиз қиз, тўққиз келини бор. Болалари жуда қобил, яхши меҳмон қилади. Тезроқ юринглар, бевақтга қолманглар,— деди.

Хотинлар ўринларидан туриб, адирга қараб юрди. Ўрнидан туrolмай, қадам босиб юролмай, оёқларининг яралари зўрлади. Эмаклашиб, бир-бирларига суянишиб, бир-бирини етаклашиб, йиғлашиб адирга қараб бора-верди. Буларнинг аҳволини кўриб бобонинг ҳам раҳми келди.— Сизларни шу кунга солмай Аҳмад ўлсин,— деб йиғлади.

У айтди:

— Бу бечоралар, шундай машаққатлар билан борса, менинг болаларим буларни танимаса, буёққа кир, бу ерда тур демаса, «танимасни сийламас», қайга кирарини билмай, дала ерда қолмасин. Булардан илгарироқ ўзим уйга бориб, болаларимни хизматга буюриб, то буларнинг қошида ўзим бўлмасам бўлмас,— деб отини лўқлатиб¹ кетаётган эди, бир жойга етганда ернинг тагидан сув ўтган текис ерга от шўнғиб кириб кетди. От бошича санчилиб қолди. Бобо эгардан ўтиб, отнинг бўйнига ётиб, отнинг бошини қучоқлаб қолди. Айил узилиб, эгар чолнинг остидан ирғиб чиқиб кетди. От чопиб тураман деб бобонинг бурнига бошини урди.

Бобонинг бурни қонади, отнинг ёлига ишқалиб белидаги ип ечилди. То от ўрнидан тургунча, пўстин бобонинг бошидан ошиб, отнинг бошига ёпилди. Бобонинг боши билан отнинг бошини пўстин ўраб қолди. Жонининг борича от туриб, кўтариб кетди. Чол отнинг

¹ Лўқиллатиб.

бошини қучоқлаб борар эди. Бобонинг орқаси очилиб қолди. Турай деб, бобо ҳарчанд ҳаракат қилди, ўзини ўнглаб ололмасди. От бир жылға ичига зирқираб кетарди. Ҳар ерда ўлимтик еб ётган элатнинг итлари бешта-ўнта бўлиб, отнинг орқасидан қувиб борарди. Итларнинг шовқини билан от жонининг борича қочар эди. Шу борганича, эл ичига оралаб кетди. Туркманлар кўрдик, бир кишининг орқаси очилиб, от ёлига ётиб бораяпти. Кўп одамлар отни тўсиб, тутмоққа қасд қилди. У от одамни кўрмаса босиб кетар эди. Утовларни оралаб, айланиб чопа берди. У бобонинг бола-чақалари айланиб, орқасидан йиғлаб югурар эди. Бобо билдик, эл ичида орқаси очилиб шарманда бўлди. «Бу кундан ўлганим яхши» деб ўзини отдан ташлади. Ерга пўстин бошига ёпилганича бети билан ағдарилиб тушди. Бобо миқ этмай қолди. Бола-чақалари бобо яланғочлиги учун унинг олдига боролмай турар эди. Кекса кишилар бир қўли билан кўзларини бекитиб келиб, бир қўли билан пўстинни тортиб, бобонинг устини ёпиб қўйди. Бола-чақалари кўрпа, занбар олиб келиб, бобонини кўрпага ўраб, занбарга солиб, устига пўстинини ёпиб, йиғлашиб, уйларига кўтариб кетди. Утовнинг ичига олиб кириб ётқизиб қўйди. Ҳарчанд гап сўраса, бобо индамас эди. Юрт-эллар бешлаб, ўнлаб кириб, кўриб чиқиб кетиб турар эди. Бола-чақалари «дод-вой» деб тепасида йиғлашиб турарди. Кексалар кириб, юрагига қўл солиб кўрди.

— Кўп йиғламанглар, ўлгани йўқ. Кексалик қилиб сал кўнгил кетибди, энди тузук бўлиб қолади,— деб чиқиб кетар эди. Бунга ҳам болалари қаноат қилмай, баландроқ шовқин солиб йиғлашар эди. Чолнинг кампири чолимнинг жони бор экан, деб туя-моллардан сўйиб, чолнинг бошидан айлантириб, хомталаш қилиб, чолимдан садаға дерди. Йиғи-сигининг ичида «уни сўй, буни қўй» деган гап чолнинг қулоғига кириб қолди.

Чол:— Ҳо кампир,— деб чақирди. Кампир:

— Ҳа,— деб олдига келди. Чол айтди:

— Ташқарида нима шовқин, уни қўй, буни сўй деган,— деди. Кампир айтди:

— Сизни шайтонлаб қолди, деб моллардан сўйиб садақа қилиб, хомталаш қилаётирман,— деди.

Чол айтди:— Мен гапириб бўлгунча сўйгизмай тур.

Кампир:— Ҳой, сўймай туринглар,— деди.

Чол айтди:

— Мен уч биёбон истаб ўрта бел дарасига бордим. Гўрўглининг хотинлари бир ерга тўпланишиб ўтирган экан. Шуларга дучор бўлдим. Отим ҳуркиб, тўхтаб қолдим. Жинмисан, одаммисан?— дедим.

Кўзим хиралик қилиб танимабман, улар жавоб берди. Гўрўглининг заифалари экан. Гўрўгли Саройга кетган экан. Аҳмад Сардор Чамбилни бузиб, буларни ўлжа — асир қилмоққа қасд қилибди. Аҳмаддан қочиб, хотинлар меникига келаётган экан. Ўзларини менга танитди. Мен уларга айтган сўзимдан уялиб, ўзимни танитмадим. Адирдан ошиб борсаларинг, ўтовлар кўринади, чеккадаги оқ ўтовлар ўша Хидиралибойнинг ўтови деб, уларга ўтовни тайинлаб жўнатдим. Ўзим булардан илгарироқ бориб турай, деб бир жилғани ичи билан тезлаб келаётсам бу ҳароми ўлгир от йиқилди, мени шу кайфиятга солди. Юрт оралаб қочиб келиб, эл ичида мени шарманда қилди. Бу беобрўй бўлганимдан элдан номус қилиб, ўзимни ўликка солиб ётибман, ўзимга ҳеч нарса қилгани йўқ. Мен уч бияни топаман деб шундай расво бўлсаму сен буёқдан сўйиб, тугатиб турсанг! Сўйгизма, қизу келинларингга буюргил, ойимлар келгунча бир қақасроққа¹ ўтов тикиб жой ростлаб турсин. Ойимларга бисотимда нима бўлса сарф қилиб меҳмон қилинглар, уларнинг кўнглини яхши тўлдиришлар. У ойимларнинг кўп иззатларини кўрганман. Мени сўраса қаттиқ касал дегин. Кўргани борган кишиларни танимайди, шу сўраганларинг ҳам кифоя дегин. Кўрамиз деб келиб, мени таниб қўйиб, у адирнинг тагидаги бояги чол шу эмасми, деб мазамни қочирмасин,— деди.

Кампир қиз ва келинларини чеккароққа бир ўтов тикинглар деб буюрди. Чолнинг ўтовидан эллик қадамча нарига бир ўтов тикилди. Ўтовни жуда ясади. Ойимлар адирни устида қизғалдоқдай қизариб кўринди. Тўққиз қиз, тўққиз келин югуришиб бориб, ойимлар билан кўришди. Қўл ушлашиб, гаплашиб, етаклашиб келиб, ўтовга киргизди.

Ҳаммалари ўтовга кириб ўтирди. Чолнинг қизи, келинлари дастурхонларни тўкиб солди. Ошу гўштларга жуда сероб қилди. Чол:

— Ҳо кампир;— деди.— Ҳа,— деди кампири.

Чол:— Ойимлардан ҳеч дарак борми?— деди. Кам-

¹ Четроққа.

шир айтди:— Ойимлар боғана келган. Қизу келинлар меҳмон қилиб ўтирибди.

Чол айтди:— Сен бормадингми?

Кампир:— Мен бормадим,— деди. Чол айтди:—

— Э баччағар, беақл, улар сенинг яхши кийимингни кийгани, ош-овқатингга тўйгани келмагандир. Улар дилшикаста бўлиб келган. Сен кўҳна кишисан, кўп яшаган, сен бориб, буларнинг олдида ўтиришинг лозим. Ҳироқ-яқиндан тимсол қилиб, уларга сўз сўзлаб, кўнглини овлаб ўтиришинг зарур,— деди. Кампир:— Мен бормайман,— деди. Чол:— Нимага бормайсан?— Э ақли қисқа, беақл, шунча боланинг энаси бўлсанг, шунча молларни эгаси бўлсанг, моли туворни ичида турган бўлсанг, сен элат хотини эканлигингни билмайдами? Бир молни сотиб усти бош қилсанг, ойимларни кийимидан ортиқча бўласан. Элат хотини деб сени айбламайди. Боргин, шу меҳмонларни нима билан ҳам (бўлса) вақтини чоқ қилиб ўтиргин,— деди. Кампир ўйланиб қолди. Кампирнинг келинчақлигидаги яхши либослари бўғчада кийилмай қолаверган эди. Сигир, йилқиларни соғиб, сутини соққанда у кийимлар булғанади, деб киймаган эди. Кампир ана у қизимга берсамми, ана у келинимга берсамми деб қариганда қизғаниб юраркан. Ҳеч қайсисига бергиси келмай, у кийимлар бўғчада турган эди. Кампир ўйлаб айтди: «Ойимларда бор кийим менда йўқми, шу кийимни шу бугун киймасам гўристонда кияманми?» деб туриб, нариги ўтовга кирди. Сандиқни очиб кийимини олди. Кийимини созандамар шундай мақтайди:

Булбул сайраб очар гулни,
Кийик кезар тоғу чўлни,
Момом кирди ул ўтовга,
Сандиғига калит солди.
Сайис тўплар шунқор қушни,
Олди бўғча нопрамачни,
Саҳатдан нағал қоқтирган,
Кийди қўйма ковушини.
Зарриндан кўйнакни кийди,
Қиз ўрнига ўзин суйди.
Тилла кубба марваридлик
Сочпукларни тақди.
Ўсмани қўйди қошига,
Дуряни солди бошига,
Сатта гавҳар ёқут мунчоқ,

Маржонлар осди тўшига.
 Саллачани дол қўйди,
 Чеккасига гул қўйди,
 Упа-элик мўл қўйди,
 Ўзини қиздай ясатиб,
 Бетларига хол қўйди.
 Пўтани бойлаб белига,
 Тилла узук гавҳар кўзлик,
 Ярқиратиб сават билан,
 Билакузук солди қўлига.
 Қўлда суқсур ғоз бўлиб,
 Парилардан соз бўлиб,
 Пардоз билан хўп ясанди,
 Ун беш яшар қиз бўлиб.
 Сурмани қўйди кўзига,
 Хўп оро берди ўзига,
 Ойнакни олди тизига.
 Сочларини силаниб
 Термилди ойдай юзига.

Кампирни шарпаси чиқмай қолди. Чол ётган жойда кетдимикан деб:— Ҳой кампир,— деб чақирди. Кампир нарига ўтовдан «ху» деб жавоб берди.

— Ҳў бадалқиз, ҳали ҳам шу ердამисан?— деди. Кампир дим бўлиб қолди. Чол бошини кўтариб нариги ўтовга кераганинг тагидан қаради. Орқаси ўгириғлик сочига соч попуқни осиб ташқари қараб, тиззасига бир ойнакни олиб бир келинчак тараниб ўтирибди, суқсурдай бўлиб. Чол айтди: ғувлаган шамол турган экан, мени худо урган экан, ҳалигина далада ойимларни танитай жин, ажина деб қўйиб ундан панд едим, ё бу ўтирган қизларимнинг кенжаси, ё тўққиз келиннинг кенжаси, ҳо болам, танитай, жувон ўл,— деб қўйибман, хафа бўлиб юрмагин,— деди. Кампир кулиб:— Қариганда кўздан қолмай ўлинг,— деди. Чол:— А баччағар, қиз бўлибсан, қиздан ҳам соз бўлибсан, олдингга борсам, кўнглингни олсам, йўлга солсам бўлар экан,— деди. Кампир ўрнидан туриб шаъну шавкат билан сочпопуқ, исирғаларини шалдиратиб кетаверди. Эшиқда хизмат қилиб юрган келинлар кириб ойимларга хабар берди — кампир келаётибди деб. Ойимлар якбора югуришиб ўтовдан чиқди, ҳаммалари қучоқлашиб кўришди. Оға Юнус кампирни қўлидан ушлаб, тўрга олиб чиқиб ёнига ўтқазди. Фотиҳа ўқишди, бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрашди. Ойимлар ер тагидан кўз қирини

солиб, кампирнинг пардозларига қарар эди. Юзақлар чокидан сўкилиб кетгандай кулгилари келар эди. Бошлараридаги кулфат-ғамнинг кўплигидан кулмоққа бири-биридан ору номус қилиб, енглари ни оғзиларига тутиб, пинҳона кулар эди. Бунда Гўрўглининг ўртанча хотини Миққол пари ўрнидан туриб, останада ташқари чиқди. У ердан туриб, кампирга қараб таъзим қилиб бир сўз деди:

Қим раҳм этар кўздан оққан ёшимга,
Келиб қолмасин мирғазаблар қошимга,
Меҳрибоним, эна, сизга арз қилдим,
Бир симсари телпак беринг бошимга.

Қим ўтади бў ўлимдан бегумон,
Жумла жонга яратгандир меҳрибон,
Кўзим ушлаб энди сизга арз қилдим,
Кўз ёшимга раҳм қилинг, энажон.

Душманнинг хавфини солди кўнглимга,
Аҳмад тоғам кирар бўлди қўйнимга,
Қулоқ солинг, эна, сизга арзим шул,
Эркак жома-тўн тилайман энимга.

Ҳеч бандани ҳақ солмасин ўлимга,
Аҳмад тоғам қирғин солди элимга,
Қулоқ солинг, эна, айтай додимни,
Қилич билан камар беринг белимга.

Чидамайман дўстдан тушган ўтимга,
Аҳмад тутса сепкил солар бетимга,
Меҳрибоним, эна, эшит арзимни,
Бир нўғай этик сўрайман путимга.

Мулкин ташлаб Сарой кетди бадавлат,
Чамбил қаласини бузди бек Аҳмад,
Аҳмад бизни ушлаб олса қиёмат,
Сафарга яроқли беринг битта от.

Зар кокилим зардан тараб ўрайин,
Шу камчилик, эна, сиздан сўрайин.
Худо бошга нени солса кўрайин,
Саройга хоним истаб борайин!—

деб, кампирга арз қилди. Кампир икки келини, икки қизини ҳалиги ўтовга буюрди. Тўрт бўғчани олиб келиб Миққолнинг оёғи тағига ташлади. У бўғчани очди.

Узига муносиб уч қават ҳилатни¹ кийди, оёғига этик кийди. Бошига симсари телпакни кийиб, белига камар бойлади. Қилични белига осди, кокилини тахлаб телпакни тагига бостирди. Сумбати шамойилини эр йиғитдай қилди.

Кампир айтди:— Эй паризод, кийган кийиминг ўзингга насиб қилсин, бисотимда борини бердим. Либоснинг ихтиёри хотинда бўлар, ҳайвонни ихтиёри эркакда. Отни отангдан сўраб ол,— деди.

Мисқол:— Отам қаерда?— деди. Кампир айтди:— Отанг қаттиқ касал, кўргани борган кишини ҳам танимайди.

Бунда чол оймларни бола-чақалар меҳмон қилиб ўтирар, кун пешин бўлибди, шу уч байтал йўқолиб кетмасин, бир истаб келай, деб пўстинни кийиб, бир отни миниб нариги ўтовни қошида тескари қараб турган эди. Мисқол ташқарида эди. Мисқол қараса, тескари қараб бир киши нариги ўтовнинг қошида отга миниб турибди. Отам шу одам бўлмасин деб Мисқол «ҳу ота» деб чақирди. Қарасам таниб қўймасин деб чол тескари қараб турганича «Ҳа» деди. Мисқол айтди:

— Менга бир тузукроқ отингиздан берсангиз. Саройга султонни орқасидан борсам,— деди. У чол катта ўғил Ақилчани чақирди.— Саман отининг абзалини ўзгартмай қамчиси билан Мисқолга келтириб бергин. Абзалини мукамал қилиб, тайёрлаб, буларни келган қадамига ҳадя қилдим,— деб далага қараб кета берди. Отни бобо буларга бермасди, Гўрўғлидан кўрққанидан берди. Ақилча саман отни эгарлаб, юганлаб, олиб келиб, Мисқолга кўндаланг қилди. Қамчинни эгар қошига осиб қўйди. Катта кундоши Оға Юнус пари Аҳмаднинг йўлдан қайтиб келганини, қанча аскарнинг ўлганини, фуқароларни ҳайдаб келганини, Аскарнинг дорда қолганини, хазинани талаб олганини, Чамбилнинг вайрон бўлганини, Бедиёрнинг хизмат қилганини, Гулбоғнинг саломат қолганини, буларнинг ўзлари туркман далаларида сарсон бўлганини, Бедиёрнинг хизматини кўпдан-кўп таъриф қилиб, ўзларини Аҳмаддан қочиб Туркманистонда Хидиралибойнинг эшигида ётганини, Мисқолга Хидиралибойдан от, тўн тилаб олиб берганини ариза хат қилиб, кундошининг боғичига бойлаб қўйди. Қичкина кундоши Гулнор пари етти ойчалик йўл бўлса, эли йўқ чўл бўлса, ўзи заиф киши бўлса, бировни

¹ Тўн, уст-бош.

хонасига кириб ёта бермаса, обу овқатдан қийналмасин
деб, санач сўкка шакар қўшиб туйиб, талқон қилиб от-
ни орқасига бўктарди қилиб берди. Қирқ беш хотин
Мисқолни отлантириб, дуо қилиб жўнатди.

Мисқолойим минди отди(ни)
Сафарни ихтиёр этди,
Қирқ беш хотин дуо қилиб,
Мисқолойимни жўнатди.

Минди отнинг белига,
Қамчисин ушлаб қўлига,
Отни бошини тезлатди,
Биёбон изғар чўлига.

Узангини тепинди,
Чу жонивор,— деб дап бериб
Ҳайвон борар чўлни кўзлаб,
Сувлигини ул чайнаб,
Қора ёрни қулочлайди,
Қулоғини жимйриб.

Мисқол борар йўлни кўзлаб,
Сарой шаҳарин йўлин излаб,
Эй худоё йўл бергин деб,
Кўздан ёши тизиллаб.
От чопди чўлнинг дашига
Еқалари ҳўл бўлди
Кўзидан оққан ёшига.

Узоқ йўллар туруш бермас,
Бу ҳайвоннинг югуришига.
Тизгин қоқиб қистаб чопса,
Йўлни кафлаб оғзин очар,
Сувлигини ғарчча чайнаб,
Парча-парча кўпик сочар.

Туман бўлди чўлнинг чанги,
Мисқолойнинг бошига.
Узоқ йўллар тоқат қилмас,
Бу жонворнинг ирғишига,

Совиди терлаб ийикдай,
Чангиб борар тоғи чўлда.

Овчи қувган кийикдай,
Елиб боради чўлда.

Отга қамчи тортади,
Ер бағирлаб кетади,
Аргамчидай чўзилиб
Йўл танобин тортади.

Тўқайларда битган андиз,
Сув ичинда ўйнар қундуз,
Мисқолойим от ўйнатди,
Ҳам кечаю ҳам кундуз.

Лочинлар ётар уяда,
Қийиклар ўйнар қияда.
Мисқолойим от чопади
Шер йигитдан зиёда.
Мисқолни кўзи пирпираб,
Офтобда юзи ярқираб,
Ҳайвон жонвор йўл тортади,
Лочин қушдай ширқираб.

Ором олмай от ўйнатди,
Дам-бадам тушиб ўтлатди.
Қисқа-қисқа йўлда қўниб,
Йигирма кун йўл тортди.
Айни пешин бўлганда
Самкор тоғига етди.

Мисқол бориб тўхтаб қолди, бир баланд тоғни кўриб қамалиб қолди. У ёқ-бу ёққа қаради йўл йўқ, қаердан ўтарини билмай, пасти-баландга қаради. Бундай ҳам ғазабнок яратган чўлистон бўладими, мен тугул парранда юрса ташналикдан ўлар экан. Йигирма кун йўл юрдим, бир қатра сув кўрмадим, деб туриб эди, олди-дан бир катта арча чиқди, у қуриб қолган экан. У қуриган арчанинг тагидаги тошдан жилдираб сув чиқаяпти, яна тошга сингиб бораёпти. Мисқол у сувни кўриб худога шукур, деб отдан тушди. Қуриган арча шохига отни тизгинидан илиб, қантариб қўйди. Тошни тўдалаб, сувни бир кўллик қилиб бир ерга тўплаб, юз-қўлини ювиб, сувдан уч-тўрт қултум ичди. Талқондан бир оз еди. Дам олаётган эди, рўпарасидан катта бир тош гулдираб қулаб кела берди. Тош сурилиб келиб, Мисқолга яқин келганда бир катта тошга тегди. Мис-

қолдан сапчиб ўтиб, арчага урилди, арчани майда-майда қилди, агар аввалги тошга тегмаганда Мисқолни тамом қиларди. От пишқириб орқасига тисланди. Мисқол бошини ерга қўйиб йиғлади:

Доимо тинмай оқар кўзимдан ёшим,
Кеча-кундуз бўлди меҳнат йўлдошим,
Мени ташлаб кетди тилсиз ҳайвон-от,
Бир худога на ёқмади қилмишим.

Ҳасратингда доим оқди кўз ёшим,
Йўл тополмай мен қиламан охи вой,
Йўқдир мени йўлга солар йўлдошим.

Ҳар муддао келди Мисқол дилига,
Худо осон этса раҳмин қулига,
Қочиб кетган оти келди айланиб,
Туриб ушлаб олди отни қўлига.

Узангига оёқ қўйиб Мисқолой,
Намозгарда минди отнинг белига.
Хуфтонгача йўл босиб ўтди тоғдан
Тоғдан ўтиб кетди Сарой йўлига.

Хуфтон вақти бўлди, у тоғдан ўтди,
Ярим кечагача тинмай йўл тортди,
Чаман-чаман бўлди у чўлистонда.

Билдики, лашкар чироққа етди. У вақтда Мисқол тўхтади. Чироққа етмай туриб, ер юзида қўйдаёй ёйилиб ётган лашкарнинг устига борди. У бир-бирига бош-оёқ бўлиб сарпўш ёпгандайин тиқилишиб, чўлистонда ётганини кўрди. Мисқол айтди: «Энди лашкарга етдим, бу ётган кишининг бирини уйғотиб олсам, мени хоннинг олдига бошлаб борса,— деб ёнидан қилични суғириб олди. От устида энгашиб туриб бир кишини қилич билан туртиб уйғотмоқчи бўлди. Тағин қўлини тортди. Кейин ўйлади: «Бу йигитни бошловчи қилиб борсам, хоннинг олдига кирсам, бу йигит билан бирга ётиб, менга кўрикка кўрсатиб олиб келдингми»— деб ажалин етмаса ҳам ўлдирар, деб яна қилични ғилофга солди. Отни лашкарнинг кетига қараб «чу» деди. Одамларнинг орқасидан от очиқ жойларга оёғини қўйиб, ирғиб-ирғиб бораверди. Бир қанча лашкарни оралаб бир чодирга етди. Мисқолнинг толеига бу лашкарнинг уй-

қусини ғолиб қилди, то етгунча бир кишидан ё йўталиб ҳеч шалпа¹ чиқмади. Ҳамма лашкар ҳузури фароғатда ухлашиб ётган экан. Чодирнинг ичига беадат чироқларни ёқиб қўйибди. Чодирнинг ичи кундузгидан ҳам равшан. Чодирнинг ичида ҳам одамлар бир-бирига омухта бўлиб ётипти, оёқ босар жой йўқ. Булар қаттиқ уйқуда. Чодирнинг ўртасида каравотда бир забардаст киши бош-оёғига пархутдан болиш қўйиб, чалқанча тушиб, бетига зар ёпиб ётибди. У каравотнинг тўрт тарафига тўрт каравотни тираб қўйибди. Тўртовида тўрт йигит ётибди. Бу йигитлар ҳар қайси найза-қиличларини кўкракларига олиб ухлаб ётибди. Мисқол айтди!— Оёқ ёғидаги Соқи булбулдир, чап ёнидаги Чаққон бекдир, ўнг тарафидаги Ҳасанбекдир, бош тарафдаги Аваз қўзимдир, ўртадаги хоннинг ўзидир,— деб чодирнинг ичига отини «чу» деб солди. Каравотнинг оёғига отнинг тумшугини етказиб, туриб бир сўз деди:

...Оч кўзингни, кўтар бошинг —
Дунёга тўймаган Чамбилнинг хони.
Адолат хонлар тахтидан тоймаган,
Ажал қаҳри шоҳ, гадони қўймаган,
Тур ўрнингдан, ётган Чамбилнинг хони,
Жаҳонни олиб шоҳ Искандар тўймаган.

Қиёматда сувлар қуриб тош қолар,
Тан лаҳатда чириб, суяк-бош қолар,
Кўтар бошинг, ётган Чамбилнинг хони,
Олсанг Сарой Чамбил элдай бўш қолар,—

деб чақирди. Бунда ётганлар бошини кўтарди. Мисқол от бошини буриб қочди. Лашкар устига қараб от солиб, чиқиб кетди. Шовқин-арасот кўтарилди. Мисқол бир жойга бориб тўхтади. Бу ётган лашкардан кўп кишини от босиб нобуд қилди. Ётган киши бошини кўтарганда Мисқолнинг юзини кўриб қолди. Бу етти ҳокимнинг улуғи Шоҳдор шоҳни уйғотган эди. Чўлистонга лашкарлар чиқиб бир-бирлари билан урушмоққа тайёрланиб пойлаб ётган эди. Мисқол бир узоққа бориб тўхтаб «худоё шукур, бу душмандан қутилдим, худо сақлади» деди... Шоҳдор лашкари саккиз ерда бўлса, хон билан тўққиз ерда лашкар бор экан. Тўқ-

¹ Шарпа.

қиз боргоҳга бориб қай биридан топар эканман, деб атрофга қаради. Яна бир ерда лопиллаб ёнган кўп чироқ кўринди. Мисқол у чироққа қараб кетди, яна бир лашкарга етди. Қўрада ётган қўйдаи лашкар ер юзини босиб ётибди. Бу лашкарни оралаб-оралаб чироққа қараб бораверди. Бир чодирга етди. Чодирнинг ичида чироқлар бир-бирига тираб ёқиб қўйилибди, кундузгидан мўнаввар бўлиб турибди. Чодирнинг ўртасида бир сим каравотда бир зўр рустам сифатлик баҳайбат киши ётибди. У ҳам бошига пархут болиш қўйиб, чалқанча бўлиб бетига зар ёпиб, тўрт тарафида тўрт каравот қўйиғлик. Баайни ҳалиги Шоҳдорнинг ётган асосида¹ бўлиб ётибди. Чодирнинг ичида ҳам одамлар бир-бирларига тамба бўлиб ётибди. Каравотнинг тағларида ҳам одамлар ухламоқда.

Мисқол чодир чеккасига отли кириб, тўхтаб турди. Кўрдик, ҳеч киши бедор эмас. Мисқол айтди:— Каравотнинг оёқ ёғидаги Соқибулбулдир, чап ёғидаги Чаққон бекдир, ўнг тарафидаги Ҳасанбекдир, бошидаги ётган Аваз қўзимиздир, ўртадаги хоннинг ўзидир, деб отни каравотнинг тепасига бориб тўхтатди ва бир сўз деди:

Тургин султон қанотингдан қайрилдинг,
Салтанатли олтин тахтдан тайрилдинг,
Оч кўзингни, кўтар бошинг уйқудан,
Меҳнат қилган обод элдан айрилдинг.

Аҳмад тоғанг йўлдан жавоб тилади,
Сиртқи қўрғон пахсалари қулади,
Бир ишончинг Аскарни қақшатиб
Аскар боланг дор бошида сулади.

Аҳмад аҳмоқ оломонни чақиртиб,
Оломонлар хазинангни талади,
Аҳмад тоғанг от қўйди Чамбилга,
Раста, тимлар кўчаларга қулади.

Қанча мўмин бўлди элда хокисор,
Оломонни тўплади Аҳмад сардор,
Бизни ўлжа, есир қилмоқ қастида
Аҳмад тоғанг қилди қасдни ихтиёр.

Гулбоғ қараб хуруш қилди у Сардор,
Уққа тутиб яксон қилди Бедиёр,

¹ Ухшаш маъносида.

Бедиёрдан Гулбоғингни ололмай,
Кўчаларда чақиринди жарчилар.

Урдага тушди Аҳмад белбоғин ечиб,
Қирғин берди кўчаларга қон сочиб,
Хотинларинг Гулбоғ ичида туролмай,
Туркман элига кетди Аҳмаддан қочиб.

Аҳмад борди хотинларни қастида,
Эровуллар пой деволнинг устида,
Дарвозани чим бостирди бек Аҳмад,
Халойиқлар қолди тупроқ остида.

Аҳмад хуруш қилди найзани туйиб,
Хотинларинг бўлди элдан бесойиб,
Ётасанми ғафлат билан уйқуда,
Тургин султон, энди бошни кўтариб.

Улган ўлик тасбиҳдай бўп тизилди,
Хотинларинг юрак-бағри эзилди,
Турмайсанми ётган Чамбилнинг хони,
Чамбил туркман вайрон бўлиб бузилди,—

деб Мисқол хонни уйғотди. Гўрўғли бошини кўтарди. Мисқол эгар қошига отнинг тизгинини илиб турди. «Ушла баччағарни» деб хон дап қилди. (Хон) Мисқолни танимаган эди, бетини кўриб таниди. [Мисқол] отдан тушиб, чодирнинг орқасига қараб қочди. Ётган йигитларнинг орасига кириб ётиб олди. Гўрўғли бош тарафидаги Авазга қараб: «тургин»— деди. Аваз ирғиб туриб отасининг олдига келиб турди. Хон Авазга қараб бир сўз деди:

Ҳиммат камарини бойла белинга,
Ҳар на десам ғайрат келсин дилинга,
Чодирни кейнига ўтгин жон болам,
Ханжарингни ушлаб олгин қўлингга.

Бугун менга аросат кун бўлибди,
Ғам савдони худо менга солибди,
Ол ханжаринг ўтгин чодир кейнига,
Энанг лаънати эргашиб келибди.

Ҳарна деса қилгин отанг ишини,
Ҳалоллагин отанг берган ошини,

Тургин болам, мен буюрсам қил хизмат,
Бул номуесиз энанг шуйга¹ келибди.

Қўшинга келтирмас хотин кишини,
Басталикка солар эрнинг ишини,
Тур ўрнингдан ўтгин чодир кейнига,
Кесиб келгин лаънатининг бошини.

Хотин киши лашкар ичра келарми,
Хотин ҳам баччағардай бўларми,
Тургин болам, олиб келгин калласин,
Номус қилмай бизни излаб келарми?

Аваз бир сўз деди:

Сабр қилинг, бош кесарим қолмайди,
Куни битган ҳаргиз ўлмай қолмайди.
Олиб келай, ҳаққат² қилиб гап сўранг,
Энам шўрлик тегинликка келмайди.

Энамни ўйлаб банди-бўғним бўшади,
Ўлдир десанг тани жоним қақшади,
Олиб келай ҳаққат қилиб гап сўранг,
Чамбил эллар бузилганга ўхшайди.

Аваз бул сўз айтиб хонни тўхтатди,
Чиқиб боргони орқасига ўтди,
Меҳрибоним қайдасан деб чақирди,
Мисқолойим ётган жойидан турди,
Қулоч ёзиб Авазхонга югурди,
Жон болам деб нола тортиб оҳ урди.

Ётган лашкар уйғонмади товшига,
Кўкраги ҳўл бўлди кўзин ёшига.
Етиб келди Авазхоннинг қошига,
Икки қўлин солди Аваз бўйнига,
Аваз бошин маҳкам босди тўшига.

Йиғлади иккови бағрини доғлаб,
Эна-бола бирга кейнида йиғлаб,
Ўтган ишни бир-бир баён айлади,
Авазхоннинг бошин маҳкам қучоқлаб.

¹ Шу ерга.

² Ҳақиқат.

Оққан терлар сув бўлади сочидан,
Ҳасратини айтиб ечди ичидан,
Авазхонни огоҳ қилди бу сўздан
Ечиб берди арзани бўғичидан.

Аваз ҳам йиғлади кўзини ёшлаб,
Олди ул арзани қўлига ушлаб,
Кириб борди, отасининг олдига,
Кўзин ёшлаб меҳрибонини бошлаб.

Аваз хатни ушлаб боргоҳга кирди,
Энасини орқасига обтурди,
Хатни ўқиб хонга уни билдирди,
Кўзин ёшлаб хон Гўрўғли оҳ урди.

Мисқолойнинг гуноҳини кечирди,
«Бери келгин суярим» деб чақирди,
Мисқол бошин энгаштириб йиғлади,
Йиғлама деб пешонасин силади.

Гўрўғли Авазхонга қараб айтди:

— Э жигаргўшам, нуридийдам, кўрар кўзим, суяр
қўзим. Ул чўлистонда Аҳмад тоғамни қайтарда феъли-
нинг бузилганини билувдим. Худога солган эдим, нима
кори-зорларни қилибди, Мажнункўк отни келтиргин,
энангни олиб тезлик билан жўнагин. Энангнинг келга-
нини бу лашкардан бирор киши билмасин. Агар Чам-
билнинг бундай бўлганини билса лашкарнинг бели бў-
шаб, ҳар тарафга тарқаб кетади. Мен Саройга етти
ойлик йўл азобини тортиб келдим.

Ё Шоҳдор ўлмай, ё Саройни олмай, ё Шоҳдорни
рост йўлга солмай бормаيمان. Сен энангни бошлаб кет-
гин. Соғ-саломат Чамбилга етгин. Сени кўрса Аҳмад-
нинг олти минг лашкари ҳар тарафга тарқалиб кетади.
Аҳмад тоғам дучор келса, юзига совуқ сўз қилсанг сен-
дай боламдан рози эмасман. Нима қилай, Аҳмаддан
бўлак яқинроқ қариндошим йўқдир. Қизил эт вақтим-
да, гўдаклигимдан боқиб катта қилган. Мен берган
тузини худо учун риоясини қилдим. Бул ишлар Аҳмад-
дан эмас, тақдирдандир. Бир киши сенга ёмонлик қилса,
сен унга яхшилик қилгин. Ўзи уялиб қолар. Икки ёмон
бир бўлса, ёмонга ёмонлик қилсанг ўрта хунга тўлар.
Чамбилга кириб, юрт-элини йиғиб халқ-фуқароларни
чақир. Урдада турган амалдорлар бошлиқ ўлган ўлик-
ларни тупроқ остидан олиб, даштга дафн қилинглар,

бузилган девол — рахналарни аввалгидай қилиб уринглар, кўчаларни сув қуйиб ювинглар. Шаҳарни фисқу-фужурдан халос қилинглар, ўлганларга оби-ош қилинглар, боргил,— деб Аваз билан Мисқолни жўнатди. Иккови йўлда кетаверсин, эндиги сўзни Чамбилдан эшитинг.

Аҳмад олти минг йигитларни бошлаб Гулбоққа қараб от қўярди, Бедиёр ўқни отар эди. Уққа боролмай Аҳмад лашкари билан қайтарди. Ҳар олти кунда хуруш қилиб қўяверди. Бедиёр уни дарвозага боргизмас эди. Ахир Бедиёр зерикди. Аҳмадга киши чиқарди:

— Эй беақл, қўясанми қўймайсанми, нима мақсадинг бор?— деди. Аҳмад:— Хотинларни чиқариб бер. Гулбоғ ичида ўлиб гўристон бўлсанг ҳам гўрингга дуо қилмоққа ор қиламан, сенинг билан ишим йўқ,— деди.

Бедиёр айтди:— Хотинларнинг туркманга кетганига ўттиз кундан ошиқроқ бўлди. Уша ёқдан топиб, мени ўз ҳолимга қўйгин,— деди. Аҳмад бу сўзни эшитиб хурсанд бўлди. Аҳмад Сардор ўзи туркманлик эди, уйижойи ҳам, бола-чақалари ҳам туркманда эди. Мол-мулк учун Чамбил, хон ўрдасида давр суриб юрарди. Олти минг йигитни бошлаб хотинларнинг орқасидан туркманга қараб жўнади. Бу хабар туркманга етди, туркманда сўз бўлди. Аҳмад Сардор олти минг йигити билан келаётганмиш деб туркманни катталаридан бир минг киши дастурхон кўтаришиб, Аҳмаднинг йўлига мунтазир турди. Аҳмад олти минг йигити билан етиб борди. Унга катталар пиёда пешвоз чиқишди. Аҳмад яқин етди. Кўрдик, ўз юртининг катталари пиёда йўлига чиқиб турибди. Аҳмад ҳам яқинроқ бориб, отидан тушди, улар билан кўришди. Уша адир устига лашкарни ҳам туширди, олдиларига дастурхон солди, бир-бирлари билан ҳол-аҳвол сўрашди. Бола-чақа, мол-жон омонми, деб пеш-пеш дастурхон келаверди. Тамом лашкарни овқатга сероб қилди. Олдидан дастурхон олинмай туриб, Аҳмад туркман катталарига сўз очди:

— Э туркманнинг катталари! Мен бу туркманга иззат-икром, емак-ичмак учун келганим йўқ. Сизларнинг қўлларингизда Гўрўғлининг заифалари бор экан. Менинг олдимга чиқариб берсаларинг, элни бесар қилмай шу ердан қайтсам, деди. Булар ичида Дониёр олти туркман элининг сўзамоли бор эди. Ақли расо доно киши эди. Аҳмаднинг сўзини эшитиб, у туркман улуғлари Дониёрга қаради. Дониёр айтди:

— Эй Аҳмад, ўлмаган кишининг хотинига хостгор-

лик¹ қилиш қайси қабилада бордир. Гўрўғли Сарой кетган, ўлик-тирик хабари йўқ. Хондан бирор хабар келсин. Бундан кейин хотини, мулки, ҳукумати сеники. Сенга Гўрўғлидан яқинроқ киши йўқдир. Нима қилсанг қилгин. Бизнинг қўлимизда Гўрўғлининг хотинлари бордир. Бошимиз саломат экан, сенинг олдинга солиб юбормасмиз. Гўрўғли саломат келса қайси кўз, қайси юз билан уни кўргани борамиз: Хон — неча йил сизларга соҳиб бўлдим, қайсингизга бебош, жабру-ситам қилдим. Ўзларингиздан чиққан Аҳмадбекка юзи хотир топмаган эканман, менинг хотиримни қилмай, хотинларимни Аҳмадга тутиб берибсизлар,— деса нима дермиз. Хонга тирик шарманда бўлганча ўлиб қолганимиз яхши. Сабр қилгин, хон саломат келса сенинг бу қилган гуноҳларингни хондан тилаб олармиз. Қўрқмагин, бу ишни сен қилдинг, ҳеч ким қилган эмас. Чамбилни буздинг, қанча мўминларни тупроқ остига қўйдинг. Бу халойиқларнинг қони сени ер юзида тирик қўймас. Қирқ кун қарагин, Гўрўғли саломат келиб қолса, туркманлик сени қутқариб қолади. Қирқ кунгача қўймасанг, аввал Туркманни ўлдириб, ундан кейин Гўрўғлининг хотинларини нима қилсанг қил. То туркманни бош кесмасанг, қирқ кунга фурсат қўймасанг олиб кетолмайсан, деди. Дониёрнинг сўзи Аҳмадга жуда қаттиқ ботди. Азбаройи ўз юрти улуғларининг риоясини қилди.

— Хўп, сизларнинг ҳам сўзларингга қарай, қирқ кунгача қарай,— деб, ўша адир устида лашкари билан тушиб ётди. Туркманнинг умиди, Мисқолни Сарой кетганидан эди. Қирқ кунгача шояд бир хабар келиб қолса, деб булар умидда ишни кейинга сурган эди. Туркманлар Аҳмадни олти минг чирки² билан қирқ кунгача боқиб ётди. Қирқ кун ҳам ўтди, Мисқолдан дарак бўлмади. Аҳмад тагин киши киргизди. Туркман улуғлари хотинларни тўплаб, ҳайдаб олиб чиқди. Хотинларга арз қилди:— Э заифалар, пешоналарингда кўргуликларинг бор экан. Қирқ кунга Аҳмаддан муҳлат тилаб, хондан Мисқол бир хабар келтирар деб умид қилдик. Қирқ кун бўлди, Хондан ҳам, Мисқолдан ҳам хабар бўлмади, энди бу золим билан баробар бўлолмаймиз. Бизда ёв-яроқ йўқдир, олти минг йигити билан тепамизга келиб турибди. Сизларни шунга кўрсатмасак бўлмади. Энди

¹ Совчилик.

² Лашкари.

хон келса, саломат хонни кўрсаларинг туркманларнинг қилган ишини, Аҳмаднинг бу ҳангамасини хонга айтарсизлар. Туркманни яхши қилиб кўрсатсаларинг ҳам, ёмон қилиб кўрсатсаларинг ҳам ўзларинг биласизлар. Билинглар, фуқарода қувват йўқ, туркманни хонга оқлағувчи сизлар.

Энди биздан хафа бўлманглар,— деб туркманнинг катталари хотинларга уэр айтиб, буларни ҳайдаб, олиб келаверди. Олиб келиб Аҳмаднинг қўлига топширди. Аҳмад қўшинини Чамбилга қараб жўнатди. Хотинларни лашкардан кейинроқ олиб юрди. Хотинлар пиёда, Аҳмад отлиқ, ўзи ёлғиз хотинларни ўртасига кириб олди. Хотинларнинг бетиде ниқоб бор эди, юзини кўролмасди. Юриб бораётган хотинларнинг орқасидан бўксасига назар солар эди. Буниси Юнус паримикан, буниси Мисқол паримикан деб борарди, таниёлмас эди. Гўрўгли доно киши эди. Туркманни чўлида, Чамбилнинг йўлида Урта бел деган бир адир бор эди. Ул адирнинг усти текислик эди. Оти, ариқ, пиёда киши узук¹ йўлда бўрига ем бўлиб қолмасин, ўтган-кетган ётиб турар деб, Гўрўглихон ўша адирни устига бир қўрғон қилдириб, дарвоза қуриб қўйган эди. Намозгарда у ерга етиб бориб, шу қўрғонга хотинларни киргизди. Қўшинни қўрғондан ўтказиб туширди. Аскарга обивқатни едириб, ҳаммаларини уйқуга киргизди. Аҳмад ўрнидан туриб Оға Юнус парининг қўйнига кираман деб, қўрғонга келди. Бу қўрғонда ётгани палос йўқ эди. Хотинлар ётолмай чўпи-чўпчакларни тўплаб, ўт ёқиб ўтнинг атрофини айланиб ўтиришди. Ниқобларини белидан олиб, тиззаларига қўйиб эртан Чамбилга борсак, аҳволимиз нима бўлар экан, деб йиғлашиб ўтирган эди. Оға Юнус нариги тарафда дарвозага юзи тўғри бўлиб ўтирган эди. Аҳмад дарвозанинг дарзидан қаради. Оға Юнуснинг юзини кўрди, қўлидан туз ичган эди, андек юраги тўхтади. Қим ёмонлик билан муродига етгай, шу ердан бир гап қилиб кўргай, гапини рамздан билай, яхшилиқча тегармикан ёки зулм қилиб оламанмикан, деб Аҳмад бир сўз деди:

Мен қиларман дарвозада оҳи вой,
Сени менга қўшармикан бир худой,
Мен қўйнингга кирмак учун келувдим,
Юзинг кўриб қараб қолдим Юнусой.

¹ Узук.

Амир кетди менга қолди Чамбилинг,
Бўйнингга чирмалса ёзсам кокилинг,
Қўйнингга кирмак қастида келувдим,
Яхшиликча борми менга кўнглинг?

Муддаонгни билиб сўзла кўнглингга,
Кирмакни қастида келдим қўйнингга
Яхшиликча тегармисан Юнусой?
Тегмасанг зулфин соларман бўйнингга.

Бунда Оға Юнус Аҳмадга қараб бир сўз деди:

Нима бўлди хон тоғаси бек Аҳмад,
Сарой кетган юрт эгаси бадавлат,
Амир ўлса келар бизга белги, хат,
Есир бўлсам, сизга тегмоғим суннат.

Хабар келсин ўлган бўлса гулимдан,
Хон фироғин унутайин дилимдан,
Ҳарна бўлса қилинг, тоға қаноат,
Есир бўлсам, илож келмас кўлимдан.

Хитоб айлаб, зулм қилдингиз мингча,
Сабр қилинг хондан хабар келгунча,
Қўймасангиз эрта олинг никоҳлаб,
Феълингиздан қайтинг, тоға, бугунча.

Хоннинг ишқи алам ўти кўнгилда,
Бедаргоҳ бўп йўллар юрдим бу чўлда,
Бунча бизга зулм қилдинг, бек тоға,
Емонликдан қайтинг, тоға, бу йўлда.

Гўрўғлини яхшилигин билайин,
Шу бугунча мотамини қилайин,
Ҳарна бўлса, қайтинг, тоға, бу йўлдан,
Эртан Чамбил бориб қабул қилайин,—

деб Оға Юнус бу сўзни айтди. Аҳмад айтди. «Бугун нима, эрта нима, эртага ваъда берди. Эрта нима деб важ қилар экан», деб қайтиб кетди, лашкарига етди. У кун тонг отди. Аҳмад қўшинни жўнатди. Қўшин илгари, Аҳмад кейин хотинларни ҳайдаб жўнайверди. Кун пешин бўлди. Аҳмад қўшини дарвозаи Чамбилга етди. Хотинларнинг борар йўли бир чақирим қолди. Хотинлар бирдан ниқобларини олиб ерга урди. Худоё омонат

жонингни олгин, бу золимдан қутулайлик, деб йиғлашди. Хотинлар яланғоч бўлиб, кокилларини ҳар тарафга паришон қилди. Оға Юнус ҳам шу нобакорга гирифтор бўлмайин деб, йиғлар эди. Аҳмад аччиқланди.

— Э гесубурида,— деб қиличини филофидан суғурди: Отига дап бериб «мен бединми, мenden бунча ҳазар қиласан, бир йўли сени ўлдириб қутулай», деб қилични Оға Юнуснинг бошига яланғочлаб олиб бориб турди. Оға Юнус Аҳмаднинг юзига қараб йиғлаб турди. Оға Юнуснинг кўзи Асқар тоққа тушди. Арчаларнинг орасида қалдирғочдай икки қора нарса зирқираб келаверди. Оға Юнус яна-яна қаради. Бунда Аҳмадга қараб Оға Юнус бир сўз деди:

Худога ёзмади менинг қилмишим,
Бир оллога етди менинг нолишим,
Суйинчи бер хон тоғаси, ўйнашим,
Келаяпти Сарой кетган кундошим.

Сени менга тақдир қилмади худой,
Жоним азобида қилмадим гуной,
Бер суйинчи, хон тоғаси бек Аҳмад,
Келаяпти Сарой кетган Мисқолой.

Тоғнинг гулин даста-даста терганим,
Хоннинг давлатига кўнгил берганим,
Келаяпти хабар олиб султондан
Кундошим, синглимдан ортиқ кўрганим.

Олтин тоққа оёқ тенглаб босганим,
Меҳнат қилиб Аҳмад бахтин тўсганим,
Бер суйинчи, хон тоғаси, суйинчи
Келаяпти бир ўрдада ўсганим!

Узилмади бўйнимдаги садогим,
Қўлга тегди менинг ёву ярогим,
Бергин, тоға, тезроқ менга суйинчи,
Ярқираб келади Аваз чирогим.

Ҳасратингда йўлда тортдим кўп алам,
Жойинг бўлсин, тоға, дўзах, жаҳаннам,

Бер суйинчи менга Аҳмадбек тоға,
Келаяпти юртим эгаси болам.

Қўшилмади сенга тақдир юлдузим,
Қўр қилсин оши нон, тағи-да тузим,
Бер суйинчи келаяпти Саройдан
Юртимнинг соҳиби бол Аваз қўзим —

деб Аҳмадга Юнус ойим Мисқол билан Авазни кўр-
сатди.

Аҳмад қараб кўзи тепага битди,
Аҳмад келди, улар югурди кетди,
Хотинлар ҳаммаси қўрғонга етди,
Дарвозадан кириб олиб барчаси,
Ул эшикни қиялашиб кўз тутди.

Аҳмад қолди турган ерида қараб,
Соқолидан ёши оқди тирқираб.
Қилган иши асқатмади¹ ўзига.

Армон билан ёш йиғилди кўзига,
Ҳайрон бўлиб қолди туркман сардори,
Аваз билан Мисқол келди от чопиб,
Мисқол ойим бол Аваздан илгари.

Қим раҳм этар кўздан оққан ёшига,
Пушмон қилди Аҳмад қилган ишига.
Қилар ишни қилиб қўйдим ўзим деб,
Тушиб борди отдан Мисқол қошига.
Ёқасидан олди отнинг тўшига,
Қаҳрланиб ўмгайлатиб отига,
Мисқол қамчи солди Аҳмад бошига.

Уч қамчи бошига урди Аҳмаднинг,
Ўмгаллатиб от остига агнатди,
Қамчи босиб устидан от иргитди,
От қўйиб у кундошларига етди.

Мисқол борди, парилар эшик очди,
Дарвозадан кириб отидан тушди,
Паризодлар фарёд айлаб югуришди,
Қучоқлашиб, қайта-қайта кўришди.

Султон эсонлигидан берди хабар,
Қучоқлашиб хўп кўришди парилар,

¹ Фойда бермади.

Қўл кўтариб дуо қилди ҳаммаси,
Саломат келсин деб дуо қилди муштипар.

Ким боқади Аҳмаднинг аҳволига,
Беобрўйлик солди нафси кунига,
Бу гуноҳни ҳарна қилсам қилдим деб
Йиғлаб борди Авазхоннинг йўлига.

Авазга қараб бир сўз деди:

Оламга машҳурдир, болам, шухратинг,
Кундан-кунга кам бўлмасин давлатинг,
Тоғанг қилди ақли озган гуноҳни,
Хон олдида элдан ортиқ ҳурматинг.

Улмагин, болам, ҳаргиз илоҳим,
Аввал худо — сенсан менинг паноҳим,
Соғ-саломат келса Саройдан,
Тилаб олгин қийин бўлди гуноҳим,—

деб Авазга бу сўзни айтди. Бир вақтда Аҳмадбек Бўта қизини Аваз қулга бермайман, деб борган совчига шу сўзни айтган эди. Аваз бу сўзни эшитиб, «қуллигим ҳеч кетмас экан, кишининг юрти бўлмас экан» деб аразлаб Хунхор юртига кетиб қолган эди. Шу яна қайтиб эди. Уша гап Аҳмаднинг бу сўзидан кейин Авазнинг эсига тушди. Отаси ёмон гапирмагин деган эди. Аҳмадга қараб бир сўз деди:

Шайтондай озғириб тўсманг йўлимдан,
Тўрт ёшимда қул келганман элимдан,
Оташ ўтин ёндирмагин дилимдан,
Одам тилаш келмас менинг қўлимдан.

Уз йўлимга юрсам доим эркаман,
Қирқ йигитга йўл бошлаган саркаман,
Қулга чикора гуноҳкорни тиламак —
Хон олдида сўзламакка қўрқаман.

Хизмат қилсам хоннинг жони-дилиман,
Гуржистонда Булдур қассоб улиман,
Тилаёлмайман гуноҳинг, бек тоға,
Танирмисиз, Гўрўғлининг қулиман,—

деб Аваз ўтиб кета берди. Бу ҳам қала қўрғонга етди, дарвозадан кириб борди. Отидан тушди, паризодлар ҳаммаси Авазни қучоқлаб кўришди. Отамни саломат

кўрасизлар, ҳаммаларингга салом айтди. Сизлар ҳам отамни саломат келишини тилаб дуода бўлинглар, деб хотинларни дилжам қилди. Ногоҳ кўзи дорда турган Аскарга тушди. Вой жигаргўшам, деб Аскар осилган дорни қучоқлаб, кўп йиғлади. Дор остида ётган ўлган ўликларни кўриб кўп афсус қилди. Энаси:— Энди йиғлама, қўй,— деб Авазни отига миндирди. Аваз илгари, хотинлар кейин шаҳарга кириб бораверди. «Ҳай ноинсоф», деб Аҳмадга ҳафсана айтиб борар эди. Бундан раста, тимларга етди. Бозор бошини бузилмаган, куймаган жойи қолмабди. Растандан чиқди. Аваз кўрдики, Бедиёрнинг ўқи ҳали ҳам отилиб турибди.

Деворда турган эровул дарвоза бошидан хотинлар билан келаётган Авазни таниди. Бедиёрга хабар берди. Бедиёр девор устида, Аваз пастида бир-бирлари билан юз кўришди. Бедиёр «отам, ёри дўстлар, каттаю кичиклар саломатми?» деб сўради:— Эсондир, эшикни очгил,— деди. Эналарим кўчада қолмасин, Гулбоққа киргизай, ўрдага бориб, қолган улуғларни кўрай, ким бор, ким йўқ. Чамбил халойиқларини чақириб, тупроқ остида қолганларни даштга ташитиб кўмдирайлик, бузилган рахналарни, деворларни тузатайлик, кўчаларни тозалайлик, Аскарни дордан олиб келиб, буни ҳам лаҳадга қўяйлик. Биродарзодангни кўрдингми,— деди (Бедиёрга). Бедиёр йиғлади:— Нима қилай, отамни десам отамни дерман, тайинлаган омонатини бузолмай турибман, эшикни очолмайман,— деди. Отам менга қасам берган, мендан бўлак кишига очиб берсанг розимасман деб. Отам қиёмат куни менинг шартимни буздинг деб мендан ҳақ даъво қилса, кафил бўлиб ажратиб олсанг, эшикни очарман,— деди. Аваз:— Балли, ҳар кимнинг гуломи хўжасига шундай хизмат қилсин, хўжаси билсин. Отам саломат келсин, юзини кўриб, эшик очишингни худо сенга насиб қилсин, Бедиёр сендан икки дунёда отам ҳам, мен ҳам миннатдормиз,— деб Аваз орқасига қайтиб, ўртадаги тўпчилар турадиган ўрдага эналарига жой қилиб берди. Аваз қайтиб, шаҳарга борди, ўрдага кирди. Утирган жумла умароларни саломат кўрди. Мирзабоши, жиғовулбоши, тимқаторлар, қози Мансур — ҳаммалари бол Аваз билан кўришди. Оламни фисқу-фужур босибди, ўликлар сасибди, бундай бепарво ўтирасизлар,— деди Аваз. Қози Мансур айтди:

— Эй фарзанд, бизда нима қувват бор, хон кетди, биздан ҳам ақл кетди. Кўрдингми, бу нима ишлар

қилди, нима қилса тоғанг қилди. Биз ҳам бир ўликдир-миз,— деди. Бу халойиқларнинг нобуд бўлганини эшитиб, жумлаи улуғлар ҳам йиғлашди. Ўрда беклари буюрди, халойиқни йиғди. Тирик қолганлар ўлганларни тупроқ остидан очиб, ташиб олиб чиқиб, ҳаммасини кўмиб тамом қилди. Дорда турган Аскарни, ҳамроҳларини, ички-ташқида Аҳмад ҳайдаб ўлдирган ўликларни кўмдириб, тамом қилди. Буларнинг ҳақиға оби-ош қилиб, ғариб-мискинларга едириб-ичирди, Аваз ўрдада катта-кичиклар билан турди. Аваз у ерда тура турсин, эндиги гапни Аҳмад Сардордан эшитинг.

У туркманга қараб кетди. Уйига бориб ўтовининг бир бурчига кийгизлардан тўсиб қоронғи хона — ётоқ қилиб олди. Хотин, бола-чақаларига:

— Менинг келганимни, туркманнинг улуғлари эшитиб кўргани келса, озор беради, одам суймас касалга гирифтор бўлган,— деб қайтаринглар, деди. Аҳмад ётаверди. Эндиги сўзни Гўрўғлихондан эшитинг.

Мисқол билан Аваз борганда уларни Гўрўғли қайтарди. Элчилик хат ёзиб Ёртибойни Шоҳдорга юборди. Шоҳдорнинг олдиға Ёртибой у номани кўтариб борди. Шоҳдор ўқиб кўрди:— «Эй Шоҳдор, мен Гўрўғлиман. Етти ойлик йўлдан, Чамбил элдан сенинг жонингнинг фойдаси учун келдим. Чибиндай жонингни оташга куйдирмагин. Келган йўлимдан бир қадам ўтмай қайтиб юртимга кетаман. Дуойи салом вассалом». Бу сўздан Шоҳдор аччиғланди. Бу беақл мендан ҳеч ибод қилмай бу сўзни айтадим, бунинг ажали етиб келгандир бу ерга. Бу ажал ҳайдаганнинг жазосини берай,— деб лашкарини минади¹. Шоҳдор бошлиқ етти ҳоким лашкарини олиб биёбонга келди. Биёбон лашкарга тўлди. Шоҳдорнинг бу лашкарини кўриб, Гўрўғли лашкарларининг бели бўшади, тарқаб кетишни ихтиёр қилди. Гўрўғли лашкарларининг қўрққанлигини билиб:— Эй болаларим, Шоҳдор лашкарига назар қилманглар, худо сақласа ҳеч гап йўқ,— деб аскарларига дадиллик берди. Ёртибой Шоҳдорнинг олдидан қайтиб келди. Ёртибойга уч минг, Ҳасанга уч минг, Соқига уч минг, Чаққонга икки минг лашкар берди. Бир минг лашкар ўзи билан бўлди. У аскарни чўлистонга қатор қилиб тарқатди. Биёбон лашкарга тўлди. Шоҳдорнинг лашкардан зиёда бўлди. Гўрўғли болаларига қараб бир сўз деди:

¹ Хабар қилиш, эшиттириш маъносиди.

Бу душманга от қўйган,
Қайтмай от қўй Ертибой.
От қўй душман устига
Найза ушлаб Ҳасанхон.

Қўлда ёву яроғим,
Тагимда бор пирогим,
От қўйинглар душманга,
Чу де, Соқи чирогим.

Отанг Гўрўғли султон,
Худо бизга меҳрибон,
Мададкорим қирқ чилтон,
От қўй қўзим, бек Чаққон.

Гўрўғли дер менинг ўзим,
Улсам ўчар юлдузим,
Сиз у ёқдан, мен бу ёқдан,
От қўйинглар ботир қўзим.

Гўрўғлихон от қўйди,
Мисли яшин учгандай,
Шоҳдор у ёқдан от қўйди,
Шамолга булут кўчгандай.

Гўрўғлихон ёвга кирди,
Ўнгу сўлга қилич урди.
На олдидан, на орқадан,
Кимки келса ўлдирди.

Қайтманглар деб қийқириб,
Гўрўғлихон ёвга тушди.
Ярқиллатар қўлидаги
Пўпакли найза қиличди (ни).

Улик деган тамба-тамба
Қоғоздаги алифдай,
Бир-бирига аймашди.

Тагидаги бедов отлар,
Майдон ичра қонни кечди.
Эгаси ўлган бедов отлар,
Далага бесойиб қочди.

Уч кечаю, уч кундуз,
Аралашиб урушди.

Сўлқиллаган найзалар,
Санчилди майдон ичида.

Олмос, қилич байзалар¹,
Чопилди майдон ичида.
Ажал юрди ахтариб
Куни битган бандалар,
Тайрилди майдон ичида.
Мошпаран² қора милтиқлар,
Сочилди майдон ичида.
Амалдор тутган байроқлар,
Йиқилди майдон ичида.
Қараганлар ёмғирдай,
Тўкилди майдон ичида.
Ажал бозори қизиди,
Куни битган бу жонлар,
Сотилди майдон ичида.
Лобар³ қўлда карнайлар,
Тортилди майдон ичида.
Тўпчи қўлда замбараклар,
Гуркирашиб ларза бериб
Отилди майдон ичида.
Менман деган баҳодирлар,
Йиқилди майдон ичида.
Гўрўғли қилди хурушни,
Уч кечаю уч кундуз.
Тинмай қаттиқ урушди.
Чанқаб султон Гўрўғли,
Оғзига сиғмас тиллари.
Ахтарди доим Гўрўғли,
Уч кечаю уч кундуз
Кўринмас битта боллари,
Оҳ тортиб хон амир,
Ёш олиб юрди кўзига,
Олиб бўпти лашкар деб,
Ўлимни кўрди ўзига.
Урушда юриб Гўрўғли
Кўзидан ёши чизилди,
Мен ўларман бугун деб
Жонидан умид узилди.
Оҳ тортиб майдонда,

¹ Икки ёқлама кесадиған пичоқ.

² Пилта тутадиган сочма милтиқ.

³ Карнайчилар.

Ўзини отдан ташлади.
Қора ерни қучоқлаб
Худо деб кўзин ёшлади.
Ётган жойидан турди.
Ирғиб минди бўз Ғирни,
У лашкардан ташқари,

Оқ тув тутган беадат,
Қанча лашкарни кўрди
Ул лашкарлар сурилиб,
Ўзин лашкарга урди.

Хон Гўрўгли ёлбориб,
Ул келганларни кўрди.
Хонни дили сирилиб,
Отнинг бошини буриб,

Шоҳдор тарафга юрди.
Шоҳдор жони амалдор,
Лашкарларига борди.
Етиб бориб Гўрўгли,

Аламдорга тиф урди.
Дам ўтмасдан майдонда,
Етти аламини ағдарди.
Ҳар тарафдан тирандоз.

Гўрўгли ўқ отди.
Хон Гўрўгли истади,
Топмас эди болларин
Жанг ичида ахтариб.
Ҳар таваккал сенга деб,
Лашкари душманга урди.
Баланд ердан Шоҳдоршоҳ
Хон Гўрўглини кўрди.
Қўлга тувни ушлади,
Филдан ўзин ташлади,
Лашкарларни Шоҳдоршоҳ
«Дам ғанимат, юринг» деб —
Сарой элига бошлади.
«Шоҳдор подшо, тўхта» деб
Гўрўглихон қийқирди.
Бул овозни эшитиб,
Оломон деб чақирди.
Орқасидан Гўрўгли,

Юриб Саройга кирди.
Йигитлари орқадан,
Гўрўғлига эргашди.
Хонига етиб борди,
Олти кеча-кундузда.
Шоҳдор жойига кирди,
Йигит лашкарин олиб,
Султон бориб ўтирди.

Бунда Шоҳдор етти ҳокимни олиб, Ойхумор номли қизини олдига солиб Гўрўғлининг қошига таъзим билан кириб келди. Шоҳдор келишини кўриб, Гўрўғли хушвақт бўлиб ўрнидан туриб у билан кўришди. Шоҳдор келишдан илгари бир киши Гўрўғлига:— Шоҳдор Ойхумор қизини сизга тортув қилиб ярашмакка келмоқчи бўлди,— деган эди. Шоҳдорнинг ўнгу-сўлида Гўрўғлининг қирқ йигити айланиб турар эди. Шоҳдорга жой тайин қилди, Шоҳдор ўтирмади.

— Мен сизга байъат¹ қилгани келдим... Сиздан қўрқмас эдим... Кўп лашкар келиб мени лашкаримни йиқитди. Яна бизга бир кастлик ёрдам берди. Яна чиқиб биёбонга етди. Лашкар келиб-кетгунча кўзим шуларда эди. Бир баланд ерда қараб турар эдим. Бундан кейин сиз уч кун жанг қилдингиз, менинг лашкаримни босиб, аламимни тагига келдингиз. Сизни кўриб фил устидан тушдим, шаҳаримга қараб жўнадим. Улуғларимга келиб маслаҳат қилдим... Кенгашгўйларимнинг сўзи билан бўйсуниб келдим,— деди. Гўрўғли яна ўрнидан туриб, Шоҳдор билан бошқатдан кўришди, қўлидан ушлаб уни ўз тахтига ўтказди. Шоҳдордан байъат сўради. Етти ҳоким Шоҳдор бошлиқ ўрдада турган жумлаи умаролари, каттаю кичиклари бўйинсунди. Гўрўғлини яхши меҳмон қилди. Саройдан кетмак учун Гўрўғли лашкарини тўплади. Борини топди, йўғини топмади, отланиб жўнади. Шоҳдор қизи Ойхуморга яхши отни ясаб миндирди. Минг отга қимматбаҳо либослар, ипак, яхши палослар, қанча зар — дунёлар ортиб, бир минг отнинг устига юкини боғлаб, Шоҳдор умаро — амалдорлари билан отланиб, юк ортган отларни ҳайдатиб Саройдан дашти-далага чиқди. Шоҳдор Гўрўғлига:— Қайтинг, бу мамлакатни сизга топширдим,— деди. Шоҳдорхон бир минг юк ортган отларни, Ойхуморни сизга туҳфа қилдим, деди. Гўр-

¹ Бўйинсунмоқ.

Ўғли Шоҳдордан хушвақт бўлиб, йигитларига бир минг юкли отни ҳайдатиб, Ойхуморни ҳам ўзи билан олиб жўнади. Шоҳдор Саройга қайтиб кетди. Гўрўғли Ойхуморни Бедиёр боламга лойиқ туҳфа топилди, деб хушвақт бўлди. Ун кечаю кундуз йўл юрди. Хунхор тоғига келди. Лашкарни у ерга туширди, овқатга ҳаракат қилди. Овқат тайёр бўлгунча лашкарини ҳисоб қилди. Шоҳдорнинг олти кунлик жангида икки мингдан зиёд-роқ кишиси ўлган экан. У кунни ётиб, лашкарга ором берди. Тонг отди, Шоҳдор берган бир минг отни ҳайдаб, Гўрўғлихон жўнади. Етти кун деганда Асқар тоққа етиб келди, Асқар тоғдан Соқини хушхабарга юборди. Фуқаролар эшитиб, Урда амалдорлари Чамбилдан чиқиб хоннинг йўлига қараб турди.

Султон хабар берди Чамбил элига,
Урда беги ҳам Авазхон улига,
Катта-кичик амалдори, фуқаро,
Чиқиб келди Гўрўғлининг йўлига.

Барча халқи чиқди хоннинг қошидан,
Амир хурсанд бўлди юртин ишидан,
Сарой элдан олиб келган бариини,
Тани кимхоб ташлаб борди бошидан.

Халойиқлар қўлма-қўл қиб улашиб,
Кийгизарди бир-бирини ясатиб,
Амир Султон яна тилла, зарларни,
Сочиб борди фуқарога талатиб.

Шаҳар кириб, амир ўрдага етди,
Олиб келган бор бисотин тугатди,
Отдан тушиб амир ўрдага кирди,
Амалдори, катта-кичикни кўрди.

Султон чиқиб ўз ўрнида ўтирди,
Худо жаннат берар ўғлим Соқига.
Ҳам кийимдан, пулдан сероб бўлди оломон,
Ҳамма дуо қилди хоннинг ҳақиға.

Амир яна турган ўрнидан турди,
Яна Соқи бўз Ғиротни келтирди.
Гўрўғлихон қайтиб минди бўз Ғирни,
Отга миниб чорсу бозорга юрди.

Тимдан ўтиб етди раста қошига,
Кулоқ солди Гўрўглининг товшига,
Етиб борди дарвозага тождор,
Дарвозани очиб чиқди Бедиёр:

Фарзандим деб амир қилди товушни,
Эшитиб Бедиёр эшикни очди,
Бедиёрни кўриб отидан тушди.
Фигон қилиб етиб келди Бедиёр.

Отасиман йиғлаб туриб кўришди.
Хонни оёғига қўйди бошини,
Кўздан тўкиб йиғлайверди ёшини,
Ётган ердан турғизди Бедиёрни,

Айтиб берди Аҳмадбекнинг ишини.
«Майлига» деб бирга ўрдага кирди.
Бедиёрни қўлидан ушлаб йўл юрди,
Ота-бола бирга Гулбоққа кирди.

Ундан ўтиб хотинларини кўрди.
Хотинлари ҳаммаси тенг югурди,
Одам ўлган киши сифат ҳайқирди.
«Йиғламанг» деб хон қилди сиёсат,

Бориб ўз жойига қўнди бадавлат,
«Йиғламанг» деб секин қилди насихат,
«Қилинглар» деб айтди унга қаноат.
Бирпасгина султон кириб ўтирди.

Ул ўрдадан чиқиб Гулбоққа кирди,
Ота-бола етаклашиб йўл юрди.
Хонни бошлаб дарвозага келтирди.

Амир отли, Бедиёр бўлди пиёда,
Ота-бола келиб шаҳарга юрди,
Амир етиб, тушиб ўрдага кирди
Муншию мирзаларни чақирди.

Сўзамолдан ўн кишини саралаб,
Туркман элга, Аҳмадбекка юборди.
Ун сўзамол гала туркманга борди,
Отдан тушиб Аҳмад олдига кирди.

Аҳмад билиб ётган ерда оҳ урди,
«Қасалман» деб зўрға ўрнидан турди,

«Гўрўглихон гуноҳингни кечди» деб
Сўзамоллар Аҳмад кўнглин кўтарди.

Олиб келди Аҳмадбекка бир отни,
Аҳмадбекни бошлаб бари йўл тортди.
Бевақтида отланувди ҳаммаси,
Чошка вақти хон ўрдасига етди.

Отдан тушиб, кирди Аҳмадбек Сардор,
Ул ўрдада бордир қанча амалдор,
Ҳамма қарар Аҳмадбекнинг кўзига
Аҳмад боқолмас ҳеч кимнинг юзига.

Ерга қараб Аҳмад ўрдага юрди,
Гўрўглихон бек тоғасини кўрди.
Амир султон қилмас ёмонлик ишни,
Тоғам бўлса ўзи қилган қилмишни.

«Қатталардан уялмасин тоғам» деб
Хон тахтидан турди, пастроққа тушди,
Аҳмад бошин баланд қилиб йўл юрди,
Яқин борди, Гўрўглихонни кўрди.

Тоғасини кўриб тахтидан тушди,
Тоға-жиян қучоқлашиб кўришди,
Аҳмад ишин қилолмайди ҳеч киши,
Ҳаргиз ёмон бўлмас яхшининг иши.

Кўздан ёшин гурра-гурра тўкади.
Ўзига душмандир, қилган қилмиши,
Қози Мансурни хон Гўрўгли чақирди,
Муншисига мероснома битирди.

Минг кишига қилди саркарда боши,
Тоғасининг хон гуноҳин кечирди.
Яна нома битди мулла, муншилар,
Аваз билан Бедиёрнинг икковин,

Мулкка мерос қилди икковини баробар,
Хон қилди охирги ўйини,
Аҳмадбекка берди аввалги жойини.
Уч кун қилди элу юртга тўйини.

Ойхуморни олиб берди никоҳлаб,
Бедиёрга бағишлайди бўйини.
Бедиёр етди меҳнат қилиб муродга
Аҳмад қолди Гўрўглидан уятга!